

«...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...»

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΣΒΟΡΩΝΟ

Τη συνέντευξη πήραν οι Νίκος Αλιβιζατος και Στέφανος Πέσμαζογλου. Συμμετείχαν με επιμέρους παρεμβάσεις ο βυζαντινολόγος ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ και ο ιστορικός ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ.

Στον υπομνηματισμό της συνέντευξης του Νίκου Σβορώνου συνέβαλε η ιστορικός Βίκυ Πάτσιου.

* «...Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν...»
Στίχος του Άγγελου Σικελιανού.

Η Λευκάδα και τα παιδικά χρόνια

Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, με ορισμένα προσωπικά στοιχεία και βιώματα. Πείτε μας ποιοι, κατά τη γνώμη σας, στάθηκαν οι προσδιοριστικοί παράγοντες που σας ώθησαν στη μελέτη της ιστορίας γενικά. Και, πρώτα από όλα, η Λευκάδα και η οικογένειά σας αποτελούν το χώρο, το πλαίσιο όπου ζήσατε τις δύο πρώτες δεκαετίες της ζωής σας, από το 1911 ως το 1928;

Είναι δύσκολο να πει κανείς ποιοι είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες μιας σταδιοδρομίας. Φοβούμαι ότι θα ήταν δικαιολογίες εκ των υστέρων. Δεν νομίζω ότι υπήρξαν προσδιοριστικοί παράγοντες για την ενασχόλησή μου με την ιστορία και ιδιαίτερα με την οικονομική και κοινωνική ιστορία. Εάν το κλίμα μέσα στο οποίο έζησα βοήθησε σε κάποια πνευματική ενασχόληση, είναι κάτι γενικότερο και δεν αφορά ειδικά την επιλογή της ιστορίας. Και αυτό βέβαια που μπορώ να πω είναι ότι πρώτα πρώτα ο περίγυρος φυσικά, ο περίγυρος της Επτανήσου, έπαιξε σημαντικό ρόλο στους πνευματικούς προσανατολισμούς μου. Διότι την περίοδο που έζησα εγώ στη Λευκάδα, από το 1911 ως το 1928, διατηρούνταν ακόμα αρκετά ζωντανή αυτή η επτανησιώτικη παράδοση, όπως την ονομάζουμε. Αρκεί να σας πω το εξής: ότι παιδί ακόμη στο δημοτικό σχολείο, η πρώτη επαφή που είχα με τη λογοτεχνία ήταν ο Ερωτόκριτος και η Θυσία του Αβραάμ. Στα νυχτέρια που έκαναν σπίτι μου πλέκοντας δίχτυα, διάβαζα, εις επήκοον τεσσάρων ή πέντε γυναικών που δούλευαν, τη Θυσία του Αβραάμ και τον Ερωτόκριτο. Ερχόμουνά έτσι σε επαφή μ' έναν λαϊκό πολιτισμό ο οποίος ήταν πολύ υψηλός. Αυτά για το γενικό κλίμα.

Δεύτερον, στην πλατεία, στο "Μποσκιέτο" της Λευκάδας, στον κήπο της Λευκάδας, παίζαν Μπετόβεν. Η Φιλαρμονική έπαιζε Μπετόβεν εκτός από τις εισαγωγές ιταλικών μελοδραμάτων, ακούγαμε και την Ποιμενική. Η Φιλαρμονική της Λευκάδας ήταν πολύ καλή, πραγματικά σε πολύ υψηλό επίπεδο, δεν ξέρω αν έφτανε της Κέρκυρας, νομίζω όμως ότι στους Ολυμπιακούς Αγώνες –δεν θυμάμαι πότε ακριβώς έγιναν– πήρε το πρώτο βραβείο. Με όλα αυτά θέλω να πω ότι έζησα σε ένα πολιτισμένο περιβάλλον, πραγματικά πολιτισμένο περιβάλλον, που βοήθησε τις κάποιες τάσεις μου προς τις πνευματικές αναζητήσεις. Δεν είχα συνείδηση ασφαλώς την εποχή εκείνη, αλλά ξέρω ότι η ιστορία με συγκινούσε ιδιαίτερα. Όχι απλώς τη μάθαινα την ιστορία, με συγκινούσε η ιστορία, με ενδιέφερε όπως διαβάζει κανείς ένα ωραίο μυθιστόρημα. Τη ζούσα δηλαδή πραγματικά.

Θα σας πω ένα συμβάν: Όταν μας δίδασκαν την τελευταία περίοδο του ελληνισμού, με την προσπάθεια του Ιουλιανού, μας εξήγησε ο καθηγητής καλά-στραβά, μάλλον καλά, τον περίφημο χρησμό: «Είπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ πέσε δαίδαλος ἀνλά, οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβην, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσιν, ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ». Τότε με πήραν τα κλάματα. Ήταν μια βιωματική συμμετοχή στην ιστορία.

Ν.Α.: Ήταν η ιστορία που σας συγκινούσε ή μήπως η Ελλάδα;

Δεν ξέρω τι ήταν. Φυσικά και η Ελλάδα ήταν και τα πάντα. Δεν μπορώ να το προσδιορίσω. Θα ήμουν ψεύτης, εάν εκ των υστέρων έλεγα ότι ήταν η Ελλάδα. Ήταν ίσως κάποιος υπερπατριωτισμός μου, η όλη περίοδος και περιοχή στην οποία ζούσα. Διότι έζησα και σε μια περίοδο κατ' εξοχήν πατριωτική. Δεν υπάρχει αμφιβολία. Αλλά δεν ξέρω τι ακριβώς ήταν. Εκ των υστέρων έχω την εντύπωση ότι η συγκίνηση που ένιωσα με το συγκεκριμένο περιστατικό δεν έχει άμεση σχέση με την Ελλάδα ούτε με τον ελληνισμό. Είχε σχέση με ένα συμβάν, για έναν μεγάλο λαό που απαντά σ' έναν ονειροπόλο αυτοκράτορα: «Όλα χάθηκαν οριστικά» ματαιότητας ματαιοτήτων, μην επιμένεις». Ήταν το ίδιο το γεγονός που με συγκινούσε, χωρίς όμως και να είμαι απολύτως σίγουρος γι' αυτό που σας λέω.

Ν.Α.: Ασφαλώς. Πλην όμως, κάποια βιώματα θα υπάρχουν. Ήταν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, όταν ακόμην ήσασταν πολύ μικρός. Ήταν αργότερα η Ελλάδα των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων, η Συνθήκη των Σεβρών κ.λπ.

Σίγουρα, αλλά αυτά δεν τα έπαιρνα πολύ χαμπάρι.

Ν.Α.: Το κλίμα της Λευκάδας πώς είχε διαμορφωθεί απέναντι στα γεγονότα αυτά;

Το κλίμα της Λευκάδας ήταν διαιρεμένο. Οι δικοί μου ήταν βενιζελικοί, φανατικοί βενιζελικοί. Ο πατέρας μου πήγε στην Άμυνα. Ήταν Αμυνίτης. Ο πατέρας μου πέρασε από διάφορα στάδια· εγώ δεν τα έπαιρνα χαμπάρι.

Τι δουλειά έκανε ο πατέρας σας;

Ήταν τσαγκάρης, δημιούργησε δυο τρία μαγαζιά, πότε πήγαινε στην Πάτρα, πότε πήγαινε στην Αθήνα, πότε ερχόταν στη Λευκάδα. Ήταν περιέργος τύπος και είχαμε κάποια στενή συνεννόηση, χωρίς τρυφερότητες. Με λάτρευε κυριολεκτικά, δηλαδή μέχρις ενοχλήσεως, αλλά είχαμε μια αμοιβαία κατανόηση και εκτίμηση.

Και τα παραμύθια της γιαγιάς τα θυμάμαι ακόμα. Δυστυχώς, όχι όλα. Ήρθα, λοιπόν, σε άμεση επαφή με ολόκληρο τον επτανησιακό πολιτισμό. Όχι μόνο τον λαϊκό επτανησιώτικο πολιτισμό, αλλά και τον επίσημο.

Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

ΑΠΑΞ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ

ΜΕΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ

ΕΤΟΣ Α'. Συνδρομή, έτησίαν: Έν' Ελλάδι πρ. 2. Έν' τῇ ἀλλοδαπῇ, πρ. 3.—Λίστα δόσεων: ἔρχονται ἀπὸ τοῦ δ. φύλλου ἐκαστοῦ ἐτους καὶ εἶναι δέκαται καὶ προπληρωταί.

ΑΡΙΘ. 8.

ΑΘΗΝΑΙΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ, 4879.

Ο Μικρός Εργάτης.

Μόλις άρχισα να «εκπολιτίζομαι», διάβαζα τα πάντα. Έχω διαβάσει ακόμα και ολόκληρο τον Νατ Πίνκερτον και όλα τα αστυνομικά-ληστροικά μυθιστορήματα: * το *Λήσταρχος Κακαράπης* και *Νταβέλης*, ήταν κάτω από τα θρανία μας, όταν μας έκαναν γαλλικά. ** Όταν μας δίδασκαν κάτι που βαριόμασταν, διάβαζα τον *Λήσταρχο Νταβέλη* κ.λπ. Έχω διαβάσει επίσης την *Εσμέ την Τουρκοπούλα* και όλα τα λαϊκοφανή μυθιστορήματα.

Σ.Π.: *Μας λέτε ότι η επτανησιακή πολιτισμική παράδοση, όπως τη ζήσατε στη Λευκάδα και μέσα*

έμαθα κυρίως στο σχολείο. Και τα αρχαία και τα λατινικά. Ένα ακόμα θέλω να σας πω. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τον Δημοσθένη Κουνιάκη. Τον είχαμε καθηγητή και μελετήσαμε μαζί του και θέατρο. Μαζί μας ήταν και ο Παναγής Λεκατσάς, με τον οποίο ήμασταν συμμαθητές – αυτός ήταν μια τάξη μικρότερος από μένα. Συμμαθητές στο Γυμνάσιο Λευκάδας. Αυτός είχε έρθει στην Ελλάδα κάπως πιο μεγάλος και βρέθηκε στη Λευκάδα, δεν θυμάμαι πώς. Φθάσαμε στο σημείο να επιχειρήσουμε να μεταφράσουμε στη δημοτική έργα, μεταξύ άλλων, του

Κατάστημα κατά την επανάσταση, με το πορτρέτο του Ιωάννη Καραϊσκάκη (Σελ. 104).

στην οικογένειά σας, ει. δρασε στη διαμόρφωση της πνευματικής σας πορείας και στην επιλογή, ας το πούμε, κάποιων κατευθύνσεων αργότερα.

Ως προς την επιλογή, να σας πω: Κανείς δεν πίστευε ότι θα στραφώ προς την ιστορία. Ήμουν ένας από τους καλύτερους μαθηματικούς, ίσως ο καλύτερος στο σχολείο. Τα τετράδιά μου έπαιρναν αράδα την τάξη. Και όταν είδαν που στράφηκα στη φιλολογία, δεν μπορούσαν να καταλάβουν. Εκείνο που βέβαια δεν είχαν καταλάβει είναι ότι αισθανόμουν την ίδια ευχαρίστηση όταν έλυνα μια εξίσωση ή ένα πρόβλημα –μαθηματικό πρόβλημα, εννοώ– με την ευχαρίστηση που ένιωθα όταν ξεμπέρδευα μια πρόταση του Θουκυδίδη. Την ίδια ακριβώς ευχαρίστηση.

Ν.Α.: *Είχατε μάθει καλά αρχαία στο σχολείο;*

Και αρχαία και λατινικά. Πολύ καλά, με ακολουθούν ευτυχώς έως σήμερα. Δεν τα έμαθα στο πανεπιστήμιο, τα

Βασιλειάδη, για να τα παίξουμε στο θέατρο. Αποτύχαμε. Όταν τα μετέφερες στη δημοτική, έχαναν εκείνο το θέλγητρο. Μερικά πράγματα καθαρευουσιάνικα χάνουν εκείνο το μακρινό θέλγητρο, όταν μεταφράζονται. Και παίξαμε τον *Υψηλάντη*, νομίζω, του Βασιλειάδη, όπου ο Παναγής Λεκατσάς έπαιζε τον Καποδίστρια και εγώ τον Υψηλάντη. Παίξαμε στη Λευκάδα, στη Λέσχη, εις επήκοον όλης της Λευκάδας. Κάναμε ακόμη και απαγγελίες. Επίσης βγάλαμε περιοδικό στο σχολείο, το λέγαν *Ο Νέος Δρόμος*.

Ν.Α.: *Συμπεραίνουμε ότι θυμάστε το σχολείο με πολλή αγάπη.*

Με πολλή αγάπη. Και κάτι άλλο. Ήμουν από τα πρώτα παιδιά της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Δεν θυμάμαι εάν είχαμε το *Αλφαβητάρι με τον ήλιο*, το περίφημο. Νομίζω ναι, αλλά δεν είμαι σίγουρος γι' αυτό. Για κείνο όμως που είμαι εντελώς σίγουρος είναι δύο βιβλία, τα οποία δεν πρόκειται να ξεχάσω ποτέ. Παρακάλεσα μάλιστα και μου τα ξαναβρήκαν, επειδή τα σχολικά βιβλία δεν τα 'χω πια. Το ένα είναι του Παπαντωνίου, το οποίο είχαμε στην Γ' Δημοτικού, *Τα ψηλά βουνά δηλαδή*, και στο οποίο παρακολουθούσαμε με αγωνία όλα τα παιδιά μήπως και χάσουμε κάτι. Και ακόμη ένα άλλο βιβλίο,

* Τα φυλλάδια του Νατ Πίνκερτον, ήρωα του James Stevenson, κυκλοφορούν το 1919-20 από τις εκδόσεις Μιχ. Σαλίβερν. Δημοσιεύτηκαν συνολικά 68 φυλλάδια.

** Ο *Λήσταρχος Νταβέλης* και ο *Λήσταρχος Κακαράπης*, του Αριστ. Κυριακού, κυκλοφορούν από το 1909 και το 1910 αντίστοιχα.

του οποίου δεν θυμάμαι τον τίτλο – θυμάμαι ότι αποτελούνταν από δύο μέρη. Στη Δ', την τελευταία δηλαδή τάξη του Δημοτικού. Το πρώτο μέρος ήταν *Πρόας ο Νικίου*, που είναι το γνωστό γαλλικό μυθιστόρημα του Α. Laurie για την αρχαία Ελλάδα, το οποίο παρακολούθησα με πάθος και, αν δεν κάνω λάθος, ήταν μετάφραση του Παλαμά.* Ήταν η Γλυκέρρα, η οποία έκανε ζωγραφική, ζωγράφιζε αγγεία. Ο Πρόας, το χωριατόπαιδο που ήλθε στην Αθήνα να σπουδάσει. Ο κακός παράσιτος μιας πλούσιας οικογένειας. Ο Ευφορίων, ο καλός, ο ωραίος, που πέθανε νέος. Υπήρξαν φίλοι μου, όπως και φίλοι όλων των συμμαθητών μου. Το τι με συγκινούσε αυτό το βιβλίο, το πώς το ζούσαμε αυτό το βιβλίο. Το βρήκα στη Γαλλία. Το έχω στη Γαλλία. Για μένα είναι αριστούργημα, πραγματικά. Έδινε στο παιδί ολόκληρη την έννοια της αρχαίας Ελλάδας, ενώ τα *Ψηλά βουνά* μας έδωσαν ολόκληρο τον νεότερο ελληνισμό. Ήταν μια παρέα παιδιά που πάει στο βουνό, και δημιουργεί μια κατασκήνωση-κοινότητα: ο Φάνης, με τον οποίο αισθανόμουν τη μεγαλύτερη ταύτιση, ονειροπαρμένος, διανοούμενος, ο Ανδρέας, ο αρχηγός. Το τρίτο μεγάλο μάθημα πολιτισμού ήταν οι επιστολές του Ξενοπούλου: «Σας ασπάζομαι, Φαίδων».

Πολλές φορές σας έχουμε ακούσει να μιλάτε για τη Διάπλαση των Παιδών.

Ήταν η πραγματική μας παιδεία. Θα ήθελα κάποτε κάποιος από όλους τους απειράριθμους παιδαγωγούς να ασχοληθεί με το ρόλο που έπαιξε η Διάπλαση στη νεοελληνική κοινωνία.

Ν.Α.: Κυκλοφορούσε πολύ στη Λευκάδα;

Κυκλοφορούσε. Κυκλοφορούσε κυρίως σε μια μέση και ανώτερη αστική τάξη. Αλλά κοντά σ' αυτή το διάβαζα κι εγώ, είτε στο βιβλιοπωλείο είτε το δανειζόμουν από τα πιο πλούσια παιδιά. Στη Λευκάδα την παρακολουθούσα χωρίς να είμαι συνδρομητής. Δεν είχα και μεγάλη οικονομική άνεση. Διάβαζα τους τόμους της εποχής μου, αλλά δανείστηκα και παλιότερους τόμους, που ήταν γραμμένοι στην καθαρεύουσα. Το πρώτο κοινωνικό μυθιστόρημα το οποίο με τάρaxε –για να δείτε πώς συνδέονται με αυτά που με ρωτάτε– ήταν η *Διονυσία*, μεταφρασμένο από τα γαλλικά ή τα αγγλικά, δεν θυμάμαι, και δημοσιευμένο στη *Διάπλαση των Παιδών*. Πρέπει να δούμε πότε: Ήταν στην περίοδο του 1924-28. Εκεί διάβασα και το πρώτο αστυνομικό μυθιστόρημα που θυμάμαι, *Το παιδί της μαύρης μάσκας*, και τον πρώτο Ιούλιο Βερν, *Η Σφιγξ των πάγων*.** Έπαιξε τεράστιο ρόλο η *Διάπλαση των Παιδών*. Και από κει και πέρα διάβαζα ό,τι περνούσε από τα χέρια μου. Από τη Χαλιμά και τον Ιούλιο Βερν και τον Ντοστογιέφσκι και τον Βίκτορα Ουγκώ.

Εξάλλου, όπως όλοι οι νέοι, έγραφα και στίχους, ποιήματα. Δεν ήξερα αν θα γίνω φιλόλογος ή ιστορικός. Πάντως η ιστορία με συγκινούσε φοβερά.

* Το μυθιστόρημα *Πρόας ο Νικίου* του André Laurie, με πρόλογο Σπυρ. Π. Λάμπρου, κυκλοφόρησε το 1898 (σε μετάφραση Κωστή Παλαμά) στη σειρά της Βιβλιοθήκης της Διάπλασης.

** Η *Διονυσία* της Augusta Latouche και *Το παιδί της μαύρης μάσκας* του Jules Chancel δημοσιεύονται σε συνέχειες στη *Διάπλαση των Παιδών*, τ. 29, αρ. 1, 4 Δεκεμβρίου 1921 έως αρ. 52, 26 Νοεμβρίου 1922. Η *Σφιγξ των πάγων* δημοσιεύτηκε το 1898.

Σ.Π.: Καταλαβαίνουμε ότι η Διάπλαση των Παιδών ήταν το πρώτο περιοδικό που έπεσε στα χέρια σας. Ήθελα τώρα να διευκρινίσω και τις ενδεχόμενες μνήμες σας για τις πρώτες εφημερίδες.

Δεν διαβάζαμε εφημερίδα. Δεν έμπαινε εφημερίδα σπίτι μας. Κυβεντιάζαμε πολύ πολιτικά. Καβγάδες. Βέβαια το σπίτι μας ήταν χωρισμένο. Ο ένας κλάδος ήταν βασιλόφρονες και ο άλλος βενιζελικοί. Θυμάμαι την αδελφή του πατέρα μου να τσακώνεται με μια θεία μου –όπως όλες οι γυναίκες, ήταν φανατικά–, τσακωνόντουσαν λοιπόν πολύ για τα πολιτικά και μετά τα βρίσκανε. Χριστούγεννα ήταν, καθόμαστε στο χριστουγεννιάτικο τραπέζι και μετά τον καβγά συμφιλιώνονταν, όπως γίνεται πάντα σ' αυτές τις περιπτώσεις. Εφημερίδες δεν διάβαζα. Ούτε τώρα διαβάζω εφημερίδες.

Σ.Π.: Ποιες ήταν οι πρώτες επαγγελματικές σας ενασχολήσεις και σε ποια ηλικία;

Η πρώτη μου επαγγελματική ενασχόληση για να βγάλω χρήματα ήταν να δίνω ιδιαίτερα μαθήματα σε μικρότερα παιδιά. Και, δεύτερο, όταν ήμουν στο πανεπιστήμιο, δούλευα τα καλοκαίρια στην Εφορία. Είχαν ανάγκη από γραφείς.

Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ν.Α.: Το '28 μπαίνετε στο πανεπιστήμιο χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις;

Με εισαγωγικές εξετάσεις. Ήμασταν νομίζω από τους πρώτους που μπήκαμε με εισαγωγικές εξετάσεις. Από εκεί χρονολογείται η γνωριμία και η φιλία μου με τον Μιχάλη Σακελλαρίου. Καθόμασταν στα θρανία δίπλα δίπλα. Και γνώρισα διάφορους ανθρώπους τον καιρό εκείνο.

Ν.Α.: Είχατε τότε καταλήξει ότι θα γίνετε ιστορικός και όχι φιλόλογος;

Μάλλον. Αν και τα πράγματα ήταν ακόμη φλου. Τότε, σαν νέος που ήμουν, ήθελα να σπουδάσω φιλοσοφία, ιδιαίτερα τα σχετικά με την αρχαιότητα. Ήθελα π.χ. να γράψω για τη φιλοσοφία του Ομήρου. Ήμουν τότε 18 ετών, άλλωστε. Η έννοια της ιστορίας έχει αρχίσει πια να μπαίνει αρκετά σταθερά ως ξεχωριστός κλάδος. Στη διάρκεια των πανεπιστημιακών ετών, το ενδιαφέρον μου για την ιστορία σταθεροποιήθηκε πια.

Σ.Π.: Βρεθήκατε λοιπόν, την περίοδο 1928-33, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μια εποχή που επικρατεί στην ιστορική επιστήμη και διδασκαλία το παράδειγμα Παπαρηγόπουλου, και στη φιλοσοφία η ιδεαλιστική θεώρηση. Στο πολιτικό επίπεδο συμπίπτει η φοίτησή σας με την τρίτη περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης. Πώς αντιμετωπίσατε μέσα στο πανεπιστήμιο τα κυρίαρχα ρεύματα τότε; Έχετε κάποιες ιδιαίτερες μνήμες από καθηγητές ή φοιτητές;

Κοιτάζτε, υπήρχαν καθηγητές που μας ώθησαν και που μας βοήθησαν να κάνουμε επιστήμη. Τι είδους επιστήμη, αυτό είναι βέβαια άλλο πράγμα. Από αυτούς που θυμάμαι να έπαιξαν κάποιο σημαντικό ρόλο, ο ένας ήταν ο Κωνσταντίνος Άμαντος, που ήταν πιο κοντά μας. Εκείνο που τον χαρακτήριζε ήταν μια κάποια θαλπωρή και το ενδιαφέρον του για τους νέους ανθρώπους. Δεν ξέρω

αν μας δίδαξε νέες μεθόδους. Δεν νομίζω, έκανε παραδοσιακή ιστορία. Στο φροντιστήριό του δουλεύαμε. Στα φροντιστήρια που κάναμε εμπλέκονταν όλες οι εμπειρίες μας και πηγαίναμε ψάχνοντας. Όλη αυτή την περίοδο φυσικά ήταν εκεί ο Βέης, που κι αυτός μας έκανε ορισμένα φροντιστήρια. Ο τρίτος ήταν ο Κεραμόπουλος, ο αρχαιολόγος, ο οποίος έκανε επίσης φροντιστήρια. Θυμάμαι ακόμα την πρώτη φροντιστηριακή δουλειά που έκανα στον Κεραμόπουλο. Ήταν μια επιγραφή, η περίφημη επιγραφή των *Αισυμνητών*, όπου έβρισκες, ούτε λίγο ούτε πολύ, το συνταγματικό δίκαιο μιας ελληνικής πολιτείας. Δυστυχώς δεν την έχω. Θυμάμαι ότι άρεσε πολύ στον Κεραμόπουλο, έκανε σχόλια επαινετικά. Ήταν πια μια πραγματική ιστορική ενασχόληση. Αρχίζα τότε να έχω συνείδηση ότι πλησιάζω πραγματικά πιο πολύ προς την ιστορία. Και ιδιαίτερα τη βυζαντινή, τη μεσαιωνική και τη νέα ελληνική. Και ευθύς εξαρχής μου δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι ανάμεσα στη βυζαντινή μας ιστορία, τη μεσαιωνική και τη νέα ελληνική δεν υπάρχουν τομές, αλλά ότι είναι ένα ενιαίο πράγμα. Και αυτό οφείλεται ίσως και στον Άμαντο, που είχε την ίδια αντίληψη. Αλλά επιστημονικό ήθος μας έδωσε επίσης ο Βορέας, του οποίου η παράδοση ήταν υψηλή.

Δίπλα μας, ωστόσο, είχαν αρχίσει οι ζυμώσεις. Πολλές φορές το έχω πει και δεν διστάζω να το επαναλάβω: Θεωρώ τον εαυτό μου, κατά κύριο λόγο, φοιτητή του προαυλίου και όχι των παραδόσεων. Και των παραδόσεων, φυσικά, αλλά κυρίως του προαυλίου.

Ν.Α.: Είχατε κάποια παρέα, φοιτητική εννοώ; Βεβαίως. Ο Ν. Ζαφειρόπουλος, ο Μ. Σακελλαρίου, ο Μ. Χατζηδάκης, η Σοφία Αναστασιάδη, ο Α. Χριστοφίλου και η έπειτα γυναίκα του Κατ. Χριστοφή, και μερικοί άλλοι πιο μεγάλοι από μας.

Ν.Α.: Σας έδενε το πανεπιστήμιο ή η πολιτική ένταξη;

Και η πολιτική ένταξη. Ήμασταν σίγουρα προς μια κατεύθυνση, αλλά δεν ήμασταν όλοι κομμουνιστές.

Ν.Α.: Μα και εσείς δεν ήσασταν ακόμη, απ' όσο ξέρουμε.

Όχι. Αλλά δεν ήμουν καν στην αριστερή παράταξη. Πάντως συμμετείχα. Είχαμε τον «Ακαδημαϊκό Όμιλο» τότε στο πανεπιστήμιο, βγάλαμε περιοδικό. Ήμουν εγώ, μαζί με τον Αλυσανδράτο. Αυτός μάλιστα ήταν ο τελευταίος γραμματέας του «Ακαδημαϊκού Ομίλου» και γνωρίζει πολύ καλύτερα από μένα την ιστορία αυτή. Νομίζω μάλιστα ότι έχει πολλά τεύχη του περιοδικού. Εγώ έχω μόνο ένα τεύχος.

Ν.Α.: Ως εκπρόσωπος του «Ακαδημαϊκού Ομίλου» συναντήσατε τον Ελευθέριο Βενιζέλο;

Μάλλον στις απεργίες του '28 τον είδαμε. Τον συναντήσαμε τότε με επικεφαλής τον Δαράκη και φύγαμε γοητευμένοι, φιλώντας του το χέρι. Έπειτα τον Βενιζέλο τον είδα, πιο καλά ακόμα, σε μια γιορτή που οργάνωσαν το '28 ή το '29 στην Ακαδημία προς τιμήν του Χατζιδάκι. Είχα την εντύπωση, δεν ξέρω αν αυτά θα 'πρεπε να τα λέει κανείς, ότι το πρόσωπό του ήταν σαν από φαρφουρί κινέζικο, σαν αυτή την πορσελάνη τη λεπτή, και έφεγγε. Αυτή την εντύπωση άφησε ο Βενιζέλος.

Ως προς την ουσία: Τον Βενιζέλο τον θυμάμαι όταν,

νομίζω το '30, έκανε τη σταθεροποίηση της δραχμής. Μιλούσε επί τέσσερις ώρες στο Σύνταγμα και ήμασταν όρθιοι. Νομίζαμε ότι μιλούσε μόνο για μισή ώρα. Δεν μιλούσε όπως ένας συνηθισμένος ρήτορας. Μιλούσε κουβεντιαστά. Αυτή ήταν η εντύπωση που μας άφησε ο Βενιζέλος.

Ν.Α.: Τότε, πώς, παρά το γεγονός ότι σας γοήτευσε τόσο πολύ, δεν τον ακολουθήσατε;

Δεν ξέρω αν αυτό λέγεται εκ των υστέρων, πάντως ας πούμε ότι ήταν η γοητεία της στιγμής. Εκείνης της στιγμής. Κατόπιν, τα ουσιαστικά ήταν τα έξω από αυτά. Ήταν τα κοινωνικά, οι αγώνες που γίνονταν εκείνη την περίοδο, ο κόσμος της αριστεράς. Θυμάμαι τρία νόστιμα πράγματα. Το πρώτο ήταν ότι είχαμε ως καθοδηγητή ένα μάγειρα, ο οποίος ο άνθρωπος για τα πανεπιστημιακά τι να ήξερε. Έπρεπε, κατ' αυτόν, το Σεπτέμβριο κάθε χρόνο να γίνεται απεργία. Γιατί να κάνουμε απεργία; Για να ανεβεί το επίπεδο της αγωνιστικότητας. Ωραία, ως εκεί το καταλαβαίνω. Να βρείτε ένα λόγο για να γίνει, μας έλεγε. Μεταξύ άλλων ήταν τότε και ένα θέμα σημαντικό. Δεν υπήρχε έδρα Ουρολογίας, ούτε Νεοελληνικής Φιλολογίας. Μιλάμε τώρα για το '28, δεν θυμάμαι ακριβώς. Υπήρχε, τέλος πάντων, αίτημα για την ίδρυση έδρας Ουρολογίας και Νεοελληνικής Φιλολογίας. Κι αυτό διαλέξαμε σαν αίτημα απεργίας, ανάμεσα σ' άλλα γενικά.

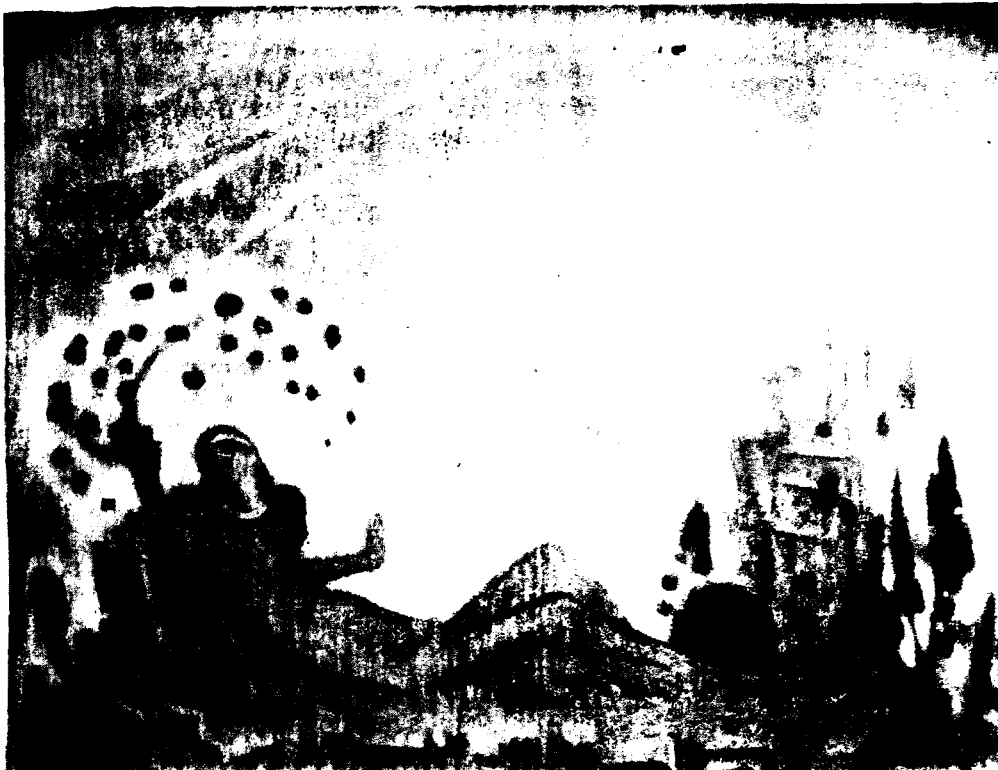
Το δεύτερο που θυμάμαι ήταν ότι είχαμε καθοδηγητή στην αριστερή παράταξη τον Κλαδευτή, ο οποίος ήταν ο Μουζενίδης, ο μετέπειτα σκηνοθέτης του Εθνικού Θεάτρου. Ετοίμαζε διάφορα θεατρικά έργα στο Εργατικό Κέντρο, που ήταν τότε στην οδό Λυκούργου, αν δεν κάνω λάθος, κάτω εκεί στην Αγορά. Είμαστε στην περίοδο όπου αριστεροί, κομμουνιστές –εγώ δεν ήμουν κομμουνιστής ακόμα την εποχή εκείνη, ήμουν στην αριστερή παράταξη όμως– ισοδυναμούσαν με μασόνους. Δεν ήταν η περίοδος που είχαμε γίνει κουκουεδάκια. Νομίζω ότι δεν είναι δικιά μου η έκφραση. Είναι έκφραση του Ζαχαριάδη: «Από τον καιρό που οι κομμουνιστές ονομάστηκαν “κουκουέδες”, σήμαινε ότι είχαμε την αναγνώριση του κόσμου». Ήταν ένα τρυφερό, χαϊδευτικό όνομα. Την εποχή εκείνη, για να πάμε στο Εργατικό Κέντρο να δούμε το θέατρο του Μουζενίδη –ήταν καθήκον για κάθε αριστερό–, είχαμε πει δυο τρία ούζα, διότι έπρεπε να περάσουμε από στοίχους αστυνομικών, είτε με στολή είτε χωρίς, δηλαδή χαφιέδες. Δεν ήταν εύκολα τα πράγματα και πηγαίναμε τρέμοντας. “Φτιαγμένοι”.

Το τρίτο επεισόδιο, που δεν θα ξεχάσω ποτέ, ήταν μια από τις πανεπιστημιακές συζητήσεις του προαυλίου, με τους μεγάλους, Προκοπίου και άλλους. Αυτοί που ήξεραν περισσότερα γράμματα, που μελετούσαν την εποχή εκείνη, ήταν οι αρχειομαρξιστές. Αυτοί είναι οι πρώτοι μεταφραστές της μαρξιστικής φιλολογίας.

Μιλάμε τώρα για το 1928-32 περίπου;

Ναι. Περίοδος Βενιζέλου δηλαδή. Ήταν μια ζωντανή περίοδος. Είχαν αρχίσει βέβαια τότε όλα τα γνωστά, το ιδιώνυμο δηλαδή κ.λπ. Ερχόταν ακόμη τότε ο Θεμιστοκλής Τσάτσος σ' όλες αυτές τις συζητήσεις και άλλοι, όπως ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, τον οποίο εκτιμούσε βαθύτατα ο Βορέας. Έχω ξαναπεί και άλλες φορές ότι από τα σημαντικότερα άρθρα για το εργατικό

ζήτημα ήταν του Παπακωνσταντίνου στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Γινόταν συζήτηση αν είναι ή δεν είναι ο μαρξισμός φιλοσοφία (σας είπα, το μαρξισμό τον μάθαμε είτε από φυλλάδια, είτε από τις συζητήσεις που κάναμε με μεγαλύτερους στο προαύλιο). Και η συζήτηση ελύθη με τον εξής τρόπο: Εμφανίστηκε ο τότε καθοδηγητής, ο αλησμόνητος Σούλης, ο οποίος έγινε μετά γυμνασιάρχης, αντιστασιακός αργότερα, που έλυσε τη συζήτηση κραδαίνοντας τη μαγκούρα του, λέγοντας ότι το ζήτημα θα το λύσουμε διαλεκτικά, «είναι και δεν είναι».

Γύριζε τη μαγκούρα και σκορπιστήκαμε εμείς. Παρέα δε ήμασταν ο Ζαφειρόπουλος, ο αρχαιολόγος, ο Θανάσης Λυκογιάννης, ο κατόπιν κομμουνιστής, ο Αλυσανδράτος, ο Θεοδωράτος, ο οποίος κατόπιν έγινε γυμνασιάρχης και ο οποίος μας μύησε στην αριστερή παράταξη. Το φοιτητικό αριστερό κίνημα είχε, την εποχή αυτή, κάτι το ηρωικό, το αυθόρμητο και το αφελές.

Ν.Α.: Εκείνη την εποχή ακόμη, καθώς μπαίνουμε στη δεκαετία του '30 και μιλάμε για την κίνηση των ιδεών, ποιο θεωρούσατε πνευματικό ηγέτη;

... Τον Γληνό...

... Τον Γληνό σίγουρα, από τη δικιά σας μεριά. Από την άλλη, όμως;

Εκείνοι στους οποίους απευθυνόμασταν για να μας κάνουν διαλέξεις, π.χ. στον «Ακαδημαϊκό Όμιλο», ήταν ο Κ. Τσάτσος, ο Θεοτοκάς, τον οποίο, μετά από μια περίοδο, αφ' ης στιγμής δημοσίευσε το άρθρο του στην *Ιδέα* με τον Σπύρο Μελά, τον βγάλαμε ο «*Καρπός της Απιδέας*» ήταν η φοιτητική γενιά του '30, μυστήρια παρέα, μυστήρια γενιά. Καλέσαμε, σημειώστε, και τον Συκουτρή, επανειλημμένως, και μας μίλησε – για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο θα σας πω μετά. Τους ακούγαμε όλους

αυτούς γιατί καταλαβαίναμε ότι είχαν να μας προσφέρουνε κάτι.

Ο Καλιτσουνάκης;

Όχι, όχι, ο Καλιτσουνάκης ήταν μακρινός για μας και βαρύς.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος;

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος επίσης ήταν στο πρόγραμμά μας. Ο Θεοδωρακόπουλος όχι. Αλλά ίσως ναι, από μια περίοδο και πέρα. Όμως, οι άνθρωποι στους ο-

ποίους κυρίως απευθυνθήκαμε, εκτός από τον Γληνό, ήταν αυτοί, ο Συκουτρή, ο Κανελλόπουλος και κάποιοι άλλοι. Είχαμε διπλή στάση. Από τη μια μεριά, τους ακούγαμε και, από την άλλη, ασκούσαμε κριτική. Όχι ότι είχαμε δίκιο εμείς. Ό,τι θέλεις λέγαμε τότε. Ό,τι μας κατέβαινε στο κεφάλι. Πάντως είχαμε μια κριτική αντιμετώπιση.

Ν.Α.: Εσείς συνεργαζόσαστε τότε με έντυπα νεολαίας;

Έτσι για να γράφω, όχι. Σε ένα από τα συμβούλια ήμουνα. Μάλιστα επειδή δεν υπήρξα ποτέ καλός πολιτικός, υποστήριξα τα δίκαια που είχε η αντίπαλη μερίδα και στο τέλος με έδιωξαν.

Στους Νέους Πρωτοπόρους;

Όχι. Στους Νέους Πρωτοπόρους βρεθήκα αργότερα, επί Κατοχής. Αυτά άλλη φορά. Εδώ βρεθήκαμε για να μιλήσουμε για το ιστορικό μου έργο. Όχι για το πολιτικό.

Ν.Α.: Γιατί όχι και για το πολιτικό;

Δεν είναι η στιγμή να μιλήσω γι' αυτά. Ίσως εδώ πρέπει να σας προσθέσω λίγα για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Το ωραιότερο και σημαντικότερο φροντιστήριο, το οποίο έ-

γινε στο πανεπιστήμιο τα χρόνια εκείνα, ήταν το φροντιστήριο του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Με τη μετάφραση του Γερού, αν δεν κάνω λάθος, της *Κριτικής του Πρακτικού Λόγου* του Καντ. Ένα φροντιστήριο στο οποίο εγώ τουλάχιστον μετείχα ανώνυμα, ως ακροατής.

Ν.Α.: *Γιατί ήταν το ωραιότερο φροντιστήριο;*
Διότι είχε ουσία. Δεν ξέρω, ήταν ένας άνθρωπος ο οποίος μας άφηνε την εντύπωση πως ξέρει φιλοσοφία. Ότι ήταν συντηρητικός όλοι το καταλαβαίναμε. Μαρξιστής βεβαίως δεν ήταν ο άνθρωπος. Ήταν αντιμαρξιστής, καντιανός, αλλά αισθανόσυνα ότι μαθαίνεις φιλοσοφία, ότι δηλαδή, πέρα από τον Μαρξ, υπάρχουν και άλλα πράγματα τα οποία έκανε η ανθρωπότητα. Κι αυτό το αισθανόμασταν. Ήξερε τι του γινότανε. Ήταν ένα πραγματικά συγκροτημένο μυαλό. Το φροντιστήριό του για μένα ήταν από τα πιο γόνιμα στο πανεπιστήμιο, όπως επίσης και τα μαθήματα και οι εξετάσεις του Βορέα. Τις εξετάσεις του Βορέα δεν θα τις ξεχάσω ποτέ.

Ν.Α.: *Με συγχωρείτε. Ίσχυε ακόμη τότε το σύστημα να εξετάζεται ο φοιτητής την ίδια μέρα σε όλους τους καθηγητές;*

Όχι. Εξεταζόμασταν εφ' όλης της ύλης, κάθε μάθημα ξεχωριστά. Λοιπόν, πήγα στον Βορέα, του οποίου το μάθημα ήταν η φιλοσοφία και η ψυχολογία. Πήγα λοιπόν να εξετασθώ στον Βορέα υπό βροχή. Έχε δε υπόψη σου ότι ο Βορέας ήταν από τους Γερμανούς καθηγητές. Απλησίαστος. Έτρεμες για να τον πλησιάσεις. Αν δεν κάνω λάθος, ήταν και πρύτανης τότε. Μπαίνω λοιπόν στο γραφείο του να εξετασθώ μόνος μου και τον βρήκα κουκουλωμένο, με κουβέρτες στα πόδια του. Με ρωτάει: «Τι διάβασες;» Του είπα λοιπόν κι εγώ, τις σημειώσεις του. Δεν θυμάμαι αν είχε δημοσιεύσει και σύγγραμμα, ψυχολογία κ.λπ. «Χμ, τώρα θα σε ρωτήσω να δω πρώτα πώς σκέπτεσαι και, αν δεν σκέπτεσαι, να δω τι ξέρεις, τι έμαθες». Επί λέξει. Έτσι. Μου κάνει την πρώτη ερώτηση. Προσπαθώ να τον μιμηθώ. Ολύμπιος εκεί καθότανε. Ο ίδιος κάποτε στα φροντιστήρια μας είχε πει: «Θεός, εγώ». Μου πετάει λοιπόν: «Μονάς, μονάδων». Απαντώ: «Λάιμπνιτς». «Θα σε ρωτήσω από πού πήρε ο Λάιμπνιτς την αφορμή για να φθάσει στην έννοια του Θεού». «Μονάς, μονάδων» άρχισα να σκέφτομαι. Και μου λέει – (Άκουσε να δεις τι μου λέει, είναι μερικά πράγματα που δεν ξεχνάς. Είναι ζήτημα μεθόδου. Είναι ζήτημα πώς φτιάχνεις έναν άνθρωπο, ένα μυαλό να σκέπτεται.) «Μη διατάξεις», μου λέει. «Να σκέπτεσαι δυνατά. Μη φοβάσαι να πεις ανοησία». Εγώ βέβαια έτρεμα. Σκεπτόμουν. «Α, σκέφτηκα. Θα πρέπει να ξεκίνησε από την ψυχολογία». Του το είπα. Ωραία. «Δηλαδή, παρακάτω;» «Θα πρέπει να ξεκίνησε από κάτι που είναι το μοναδικό στα στοιχεία της ψυχολογίας. Δηλαδή τη συνείδηση». «Ωραία. Παραπέρα;» Και κατάλαβα ότι πλησίαζα και βασανίζομουν. «Τι είναι η “μονάς μονάδων”; Είναι απόλυτα καθαρή; Είναι τούτο, είναι εκείνο; Απόλυτα καθαρή, απόλυτα συνειδητή. Απόλυτα, απόλυτα, απόλυτα. Θα πρέπει να είναι το κέντρο της συνείδησης, δηλαδή η *κατάληψη* του λέω. Έτσι που το είπα, ενθουσιάστηκα εγώ ο ίδιος. «Πήγαινε», μου λέει ο Βορέας.

Έμεινε ικανοποιημένος και μου έβαλε άριστα. Και παρότι πηγαίνανε οι διάφοροι και του 'λεγαν ότι είμαι

κομμουνιστής, ότι είμαι αριστερός και τα διάφορα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, όταν διορίστηκα στην Ακαδημία, με βοήθησε πολύ. Ήταν πρόεδρος στην Ακαδημία, και χάρη σ' αυτόν διορίστηκα, διότι δεν μου δίναν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων. Με διόρισε χωρίς πιστοποιητικό, σε συμφωνία με τον Γεώργιο Οικονόμου, διότι με ήξερε από το πανεπιστήμιο. Υπήρχαν άνδρες τότε στο πανεπιστημιακό κατεστημένο.

Ν.Α.: *Πάντως, τελικά, και για να κλείσουμε αυτή τη συζήτηση για τα πανεπιστημιακά σας χρόνια, μιλάτε με πολύ αγάπη γι' αυτά.*

Βεβαίως, γιατί ήταν γόνιμα χρόνια. Η συζήτηση την οποία κάναμε με τον Ζαφειρόπουλο, ο οποίος διάβαζε γαλλικά περιοδικά και ήταν ενήμερος, διάβαζε π.χ. *Nouvelles Littéraires*, και μας έφερνε όλα τα νέα ρεύματα και τα ρέστα, ήταν μια από τις πιο γόνιμες στιγμές στη ζωή μου...

Ν.Α.: *Έχει κανείς την αίσθηση κουβεντιάζοντας μαζί σας ότι ούτε για τη Λευκάδα, σε σχέση με την Αθήνα, ούτε για την Αθήνα, σε σχέση με την Ευρώπη, πιστεύατε πως επρόκειτο για επαρχία. Δεν ήταν επαρχία;*

Η Αθήνα για ορισμένα πράγματα ήταν επαρχία σε σχέση με τη Λευκάδα και την Επτάνησο. Σε σχέση με το Παρίσι, όχι· γιατί στο Παρίσι πήγα έτοιμος πια. Από την Αθήνα ήρθα σ' επαφή με τη γαλλική ιστορική σκέψη. Εδώ διάβασα το βιβλίο του Paul Hazard *La crise de la conscience européenne*. Δεν ξεπλάγην, δηλαδή, στο Παρίσι όταν πήγα. Τον Hazard τον βρήκα για πρώτη φορά εδώ, στον Κάουφμαν. Δεν μου μίλησε κανείς στο πανεπιστήμιο ούτε για τον Marc Bloch ούτε για τον Lucien Febvre. Τον Marc Bloch τον διάβασα πριν φύγω για τη Γαλλία, όσο για τον Febvre τον πρωτογνώρισα στο Παρίσι.

Ν.Α.: *Ήδη από εδώ μιλούσατε ξένες γλώσσες; Μιλούσα, ή μάλλον διάβαζα, γαλλικά και ιταλικά από τη Λευκάδα. Ξέχασα να σας αναφέρω, από τα σχολικά χρόνια, τον καθολικό μοναχό στη Λευκάδα που μου δίδαξε ιταλικά και τα πρώτα γαλλικά.*

Ν.Α.: *Συμπεραίνουμε από τα όσα λέτε ότι και η Λευκάδα και η Αθήνα, τηρουμένων των αναλογιών, ήταν για σας «ανοιχτές κοινωνίες».*

Βεβαίως, «ανοιχτές κοινωνίες». Η Λευκάδα ίσως να ήταν το μόνο νησί όπου δεν υπήρχε χάσμα ανάμεσα στην αριστοκρατία και το λαό. Βεβαίως, αστός δεν έκανε επιγαμίες με τις αρχοντικές οικογένειες, αλλά η σχέση μεταξύ λαού και αρχοντικών οικογενειών ήταν πολύ οικεία. Ήταν εξάλλου ανοιχτή κοινωνία στα πνευματικά ρεύματα, αν και οι διανοούμενοι δεν ήταν πολλοί. Με την Ειρήνη Καλκάνη ήμασταν συμμαθητές και παίζαμε σκλαβάκια μαζί στο σχολείο, αν και ανήκε σε μια από τις παλιότερες οικογένειες της Λευκάδας. Παίζαμε κλέφτες και αστυνόμους είτε σπίτι μου είτε στο Καλκανείο. Η επικοινωνία ήταν πλήρης. Ιδιαίτερα στη Λευκάδα. Δεν ξέρω τι ακριβώς συνέβαινε στα άλλα νησιά του Ιονίου. Πάντως οι περισσότεροι μορφωμένοι Επτανήσιοι ήταν ενήμεροι των κινήματων της Δύσης.

Ν.Α.: *Επιμένουμε σ' αυτό το ερώτημα γιατί έχει κανείς την εντύπωση ότι, λόγω των πολιτικών εξε-*

λίξεων στη μεταπολεμική εποχή, η ελληνική κοινωνία «κλείνει». Αποκόπτεται από την ευρωπαϊκή παράδοση και από την κίνηση των νέων ιδεών. Κοιτάζετε να δείτε. Μετά το '33 πήγα στη Λευκάδα ελάχιστα φορές.

«Μακραί τ' αἰγίροι καὶ ἰτέαι ὠλεσίκαρποι»

Ν.Α.: Μετά το πανεπιστήμιο υπηρετήσατε τη στρατιωτική σας θητεία.

Ναι. Και μετά πήγα στην Ακαδημία. Στο στρατό, ενώ αρχικά με είχαν επιλέξει για αξιωματικό, μετά με στείλαν στο λόχο αγραμμάτων.

Ν.Α.: Δεν πήγατε στο τάγμα των ανεπιθύμητων, στο Καλπάκι;

Όχι. Στο λόχο αγραμμάτων. Διότι ήρθε έκθεση από τη Λευκάδα ότι είμαι κομμουνιστής, ότι είμαι αριστερός. Ήδη τότε ήμουν προχωρημένος αριστερός και έγραφα πλέον σε εφημερίδες υπέρ της αριστεράς επώνυμα άρθρα. Ένα δε από αυτά, που έγραψα ως φοιτητής σε λευκαδίτικη εφημερίδα, αναδημοσιεύτηκε σε εφημερίδα της Πάτρας, χωρίς τ' όνομά μου, υπέρ του Βενιζέλου ή ίσως υπέρ της Δημοκρατίας, υπέρ του Παπαναστάση. Στο στρατό επομένως υπήρχε η αίσθηση ότι είμαι αριστερός, ήρθε και η έκθεση από τη Λευκάδα και με διώξαν στο λόχο αγραμμάτων. Και εδώ έχω μια ωραία ιστορία. Μια μέρα κάναμε πορεία, ήμασταν στην Πρέβεζα, στον Αμβρακικό, κοντά στην παραλία. Φοβερό τοπίο, με βούρλα και τέτοια πράγματα. Εκεί που αυτοκτόνησε ο Καρυωτάκης. Όπως προχωρούσαμε, ακούω από πίσω, ενώ μπροστά μου έβλεπα κάτι λεύκες, ακούω κάποιον από πίσω μου να απαγγέλλει τους περίφημους στίχους του Ομήρου, που μιλάει για τις λεύκες, «καὶ λεῦκαι ὠλεσίκαρποι», έτσι το θυμόμουν· στην πραγματικότητα ήταν ο στίχος Κ 510 της Οδύσσειας «Μακραί τ' αἰγίροι καὶ ἰτέαι ὠλεσίκαρποι».

Όπως γύρισα, βλέπω ότι απαγγέλλει τους στίχους αυτούς ο ταγματάρχης, καβάλα στο άλογό του. Προχωρήσαμε. Γυρίσαμε πίσω. Την άλλη μέρα, έρχεται ο ταγματάρχης στο λόχο να μας κάνει επιθεώρηση. Και ρωτάει: «Υπάρχει κανείς από σας που να ξέρει ποιος ήταν ο Όμηρος;» Σιωπή. Εγώ σιωπή. Όλοι σιωπή. Μια, δυο, τρεις, κανείς. «Εσύ», μου κάνει, «ξέρεις ποιος είναι ο Όμηρος;» Και αρχίζω ένα παραμύθι. «Μια φορά κι ένα καιρό, ήταν ένας τυφλός τραγουδιστής». Ε, λοιπόν, δεν θα ξεχάσω ποτέ την προσοχή των στρατιωτών. Πώς βλέπεις τα παιδάκια, που η γιαγιά τους λέει ένα παραμύθι... Αυτή ήταν η έκφραση των στρατιωτών, των αγραμμάτων στρατιωτών, που οι περισσότεροι ήταν απ' την Ήπειρο. Ακριβώς την ίδια εντύπωση έκανε και σ' αυτά τα παιδιά. Και κατόπιν βλέπω τον ταγματάρχη, ο οποίος μου λέει: «Και λοιπόν, θα το φτιάξουμε αυτό το σχολειό ή όχι;» Το σχολείο φτιάχτηκε. Έρχεται ο ταγματάρχης και μου λέει: «Πώς βρέθηκες εσύ εδώ;» Του λέω κι εγώ: «Και σεις, κ. ταγματάρχα, πώς βρεθήκατε εδώ;» Απεκαλύφθη ότι ήταν δάσκαλος, που είχε μείνει στο στρατό εξ εφέδρων. Ήταν δημοκρατικός, και ο Μεταξάς τον είχε ξαποστείλει στην Πρέβεζα, πριν κηρυχθεί η δικτατορία. Τέλος πάντων, μπορεί να μην ήταν ο Μεταξάς, κάποια κυβέρνηση πάντως, μετά τον Βενιζέλο, τον έστειλε στην Πρέβεζα. Τέλος πάντων, το σχολείο το φτιάξαμε.

«Σε παρακαλώ», μου λέει, «να διδάξεις στα παιδιά το “Ω ξεῖν’ ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίους”». Του λέω εγώ: «Κύριε ταγματάρχα, υπάρχει μια ωραία μετάφραση του Τρικούπη. Πολύ όμορφη μετάφραση. Γιατί να μην τους μάθουμε αυτό;» «Όχι», λέει ο ταγματάρχης, «να τους μάθουμε κατ' αρχάς τους αρχαίους».

Έπρεπε τότε ν' ακούσετε το «Ω ξεῖν’ ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίους» στο στόμα αυτών των ανθρώπων, να γελάσετε. Κάλεσα λοιπόν τον ταγματάρχη να τ' ακούσει.

Έπειτα έφυγα. Είχα βαρεθεί την Πρέβεζα. Ενήργησε ο πατέρας μου, με κάποιους φίλους που είχε. Ο πατέρας μου δούλευε στην Εφορεία Υλικού Πολέμου τότε, και κατάφερε και μετατέθηκα στο 1ο Σύνταγμα Αθηνών.

Σ.Π.: Αμέσως μετά τη Φιλοσοφική, το '33 και έως τον πόλεμο, απ' ό,τι καταλαβαίνουμε, βρίσκεστε στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών; Στην Ακαδημία πήγα το '36. Πριν, δούλεψα στο Λεξικό της ελληνικής γλώσσας του Δημητράκου, επί πολλά χρόνια. Ένας από τους διευθυντές ήταν ο Ζερβός και γενικός διευθυντής ήταν ο Γληνός. Εκεί γνώρισα τον Γληνό. Με αφορμή την άρνηση να μου δοθεί πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων για να προσληφθώ στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών, ο Γληνός έγραψε το άρθρο του –δεν θυμάμαι αν ήταν στην *Αλήθεια*, όπου έγραφε την εποχή εκείνη– με τίτλο «Το πιστοποιητικό της βαρβαρότητας». Το έγραψε σαν κύριο άρθρο. Μπερδεύω τις ημερομηνίες και δεν θυμάμαι καλά. Εκεί αποφασιστική στάθηκε, όπως έχω ήδη αναφέρει, η παρέμβαση του Βορέα και του Οικονόμου.

Σ.Π.: Εκείνη την πρώτη τριετία 1937-39, η εργογραφία σας ήταν έντονα βιβλιοκριτικού περιεχομένου. Δημοσιεύετε κυρίως στο περιοδικό *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*.

Ήταν μια σειρά από βιβλιοκρίσιες, αλλά συγχρόνως και ορισμένα άρθρα μου που αναφέρονταν στον Μεσαίωνα. Το πρώτο άρθρο μου είναι «Παρατηρήσεις εις το μεσαιωνικό ποίημα “Λόγος παρηγορητικός περί δυστυχίας και ευτυχίας”» και μετά είναι «Ο Διονύσιος Φωτεινός και το ιστορικόν αυτού έργον» και συγχρόνως «Το περί της μάχης της Βάρνης ποίημα» ('38 με '39). Αριθμητικά, όμως, ο μεγάλος αριθμός των κειμένων είναι βιβλιοκριτικές παρουσιάσεις. Κατόπιν, αρχίζουν οι δικές μου μελέτες πλέον, από το 1939.

Ν.Α.: Και για να σας «προβοκάρουμε»: Πώς βρεθήκατε να γράφετε, το χρόνο εκείνο, στο περιοδικό Το Νέον Κράτος;

Πρόκειται για βιβλιοκρισία· δημοσιεύτηκε επίσης στο περιοδικό του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας. Το '39 έγινε η πρώτη επιστράτευση του Μεταξά. Τότε μπήκε, ως γνωστόν, ο Μουσολίνι στην Αλβανία. Μου επιδόθηκε προσωπική πρόσκληση να καταταγώ. Πριν φύγω, έδωσα το άρθρο αυτό στο περιοδικό της Ακαδημίας και στον Λάσκαρη.

Ν.Α.: Ποιος ήταν διευθυντής σας στο Μεσαιωνικό Αρχείο;

Ο γερο-Οικονομίδης, ο οποίος πέθανε πολύ γρήγορα, και μετά ο Κριαράς.

Ν.Α.: Η δουλειά σας στο Μεσαιωνικό Αρχείο σε τι συνίστατο;

Η δουλειά μου συνίστατο στην αποδελτίωση. Οι πρώτες μου δουλειές είχαν σχέση ακριβώς με το σχολιασμό των αποδελτιουμένων. Μου προκάλεσε ενδιαφέρον ο ελληνισμός της Ρουμανίας. Άλλωστε, το πρώτο μου σοβαρό άρθρο είναι πάνω σ' αυτό το θέμα.

Ν.Α.: Η αγάπη σας για την αρχαική δουλειά από τότε ξεκινάει;

Ε, βέβαια, εκεί, τότε κατάλαβα ότι χωρίς αρχαική δουλειά δεν γίνεται τίποτα.

Ν.Α.: Αυτό δεν είναι προφανές πάντα για όλους. Ε, έπρεπε να είναι προφανές. Εγώ, που σιχαίνομαι να κάνω γενικεύσεις και μεθοδολογικές εξαγγελίες, πήρα χαμπάρι ότι έπρεπε να είναι τόσο προφανές. Ο Λάσκαρης ήταν, ίσως, ένας από τους μεγαλύτερους σλαβολόγους της Ευρώπης. Του έδωσα, λοιπόν, αυτό το κείμενό μου για τα λαϊκά βιβλία της Ρουμανίας και το είδα αργότερα δημοσιευμένο στο Νέον Κράτος. Το όλο πράγμα οφείλεται, όπως μου είπαν, στο περίφημο παιχνίδι που

έπαιζε ο Άριτος Καμπάνης, που έβγαζε δύο περιοδικά. Το Νέον Κράτος και ένα άλλο περιοδικό. Πολλοί την είχαν πάθει. Δεν ξέρω τι ρόλο έπαιξε εδώ ο μακαρίτης ο Λάσκαρης. Άλλωστε, αυτό το βιβλιοκριτικό μου άρθρο δεν το αρνήθηκα ποτέ, αναγράφεται σε κάθε εργογραφία μου.

Προς τις βυζαντινές σπουδές

Ν.Α.: Φαίνεται ότι το Μεσαιωνικό Αρχείο σας οδήγησε οριστικά προς το Βυζάντιο.

Δεν ξέρω, δεν ξέρω τι να πω. Η πρώτη μου μελέτη στο Μεσαιωνικό Αρχείο είναι βυζαντινή, η δεύτερη είναι νεοελληνική. Έπειτα, εκείνο που ξέρω είναι ότι στο Μεσαιωνικό Αρχείο κοίταξα να καταπιάνομαι με πράγματα τα οποία να έχουν σχέση με την οικονομική και κοινωνική ιστορία. Ήταν η εποχή που είχα αρχίσει να ενημερώνομαι για το τι γίνεται εις τας Ευρώπας. Είχα ήδη διαβάσει Marc Bloch. Τη σχολή των Annales την ήξερα πολύ πριν πάω στο Παρίσι. Δεν ήξερα βέβαια ότι λέγεται έτσι.

Σ.Π.: Το ενδιαφέρον σας για το Βυζάντιο από πότε περίπου χρονολογείται;

Δεν μπόρεσα να κάνω ποτέ μου το διαχωρισμό ανάμεσα στο Βυζάντιο και τον νέο ελληνισμό. Για μένα αποτελούν μια συνέχεια. Δεν μπόρεσα βέβαια τότε να πάω παραπέρα. Αργότερα, στην Ecole des Hautes Etudes, έφθασα στη διδασκαλία μου έως τον 4ο αιώνα. Εκεί τα μαθήματά μου αρχίζουν με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, από τον 4ο αιώνα και ακόμη νωρίτερα. Αλλά στο Μεσαιωνικό Αρχείο δεν ασχολιόμουν με την περίοδο παρά μόνο ερασιτεχνικά.

Ν.Α.: Τελικά, φαίνεται να αποδέχστε την παπαρηγοπούλεια άποψη για την αδιάπτωτη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας.

Ακούστε. Μη με βάζετε να επαναλάβω αυτά που έχω ήδη γράψει. Φυσικά και αποδέχομαι την κάποια πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού. Αλλά όχι και ολόκληρη την παπαρηγοπούλεια άποψη. Σε ορισμένα σημεία σαφώς και υπάρχει αυτή η συνέχεια. Το ξέρετε και το ξέρουμε όλοι. Θεωρώ τη συνέχεια αυτή ως ένα δυναμικό φαινόμενο με διαφορετικές φάσεις. Δεν πιστεύω βέβαια στη φυλετική συνέχεια. Δεν κάνω ζωολογία, κάνω ιστορία. Δεν ξέρω τι είναι ανθρωπολογικά η ελληνική φυλή ή ο ελληνικός λαός ή το ελληνικό έθνος, είναι ανακατεμένα, όπως συμβαίνει με όλους τους ιστορικούς λαούς του κόσμου. Για το ότι υπάρχει, όμως, από παλιά, πολύ παλιά, ένας ελληνικός λαός που έχει συνείδηση της ενότητάς του και της διαφοράς από τους άλλους λαούς, και έχει συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του και της πολιτισμικής του συνέχειας, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Από εκεί και πέρα, προσπάθησα να δω την εξέλιξη του συνειδησιακού περιεχομένου αυτού του λαού· ότι, δηλαδή, μετά από μια περίοδο απομάκρυνσης, επιβλήθηκε μια άλλη ιδέα. Η ρωμαϊκή ιδέα και μετά η χριστιανική ιδέα. Και από τον 11ο αιώνα και πέρα επανέρχονται οι ελληνικές ιδέες και οι Έλληνες ξαναποκτούν συνείδηση ως ξεχωριστή οντότητα, που συνδέεται με την αρχαία. Είναι έννοιες που αντανακλούν ένα δυναμικό φαινόμενο. Δεν μπορώ να πω τίποτε παραπάνω, γιατί θα το προδώσω.

Εν πάση περιπτώσει, τα έχω γράψει καλύτερα. Σας υποσχόμαι πάντως πολύ σύντομα να βγει ένα βιβλιαράκι για τις περιπέτειες της εθνικής συνείδησης. Έτοιμο είναι και θα βγει πολύ σύντομα.

Το περιμένουμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Θα θέλαμε τώρα να σας ρωτήσουμε κατά πόσον θεωρείτε ότι οι μελέτες σας για το Βυζάντιο κατατείνουν σε κάποια κεντρική ιδέα ή κάποια γενικότερη σύλληψη.

Μου είναι δύσκολο κατ' αρχάς να αναπτύξω προφορικά τι θέλω και πού πάω. Μόνο στα γραπτά μου φαίνεται η στάση μου, όπως π.χ. στο πρόσφατο δοκίμιό μου για την Ευρώπη και το Βυζάντιο, όπως επίσης σε ένα από τα πλέον αδιάβαστα κείμενά μου: το βιβλίο αυτό δεν έχει διαβαστεί παρά μόνον από τους ειδικούς. Αναφέρομαι στο *Cadastre των Θηβών*, όπου μέσα από μια ολόκληρη ανάλυση του φορολογικού συστήματος, καθαρά τεχνική και με μαθηματικά, συνδυάζω αυτό το φορολογικό σύστημα με τις βέβαιες μεταβολές που επέφερε στο νομισματικό σύστημα ο Αλέξιος Κομνηνός, για να καταλήξω στη σύσταση και τη φύση της αγροτικής κοινότητας. Ξεκινώντας, δηλαδή, από τη φορολογική δομή, προσπαθώ να περάσω στην οικονομική — κι από κει στην κοινωνική.

Π.Γ.: Με τη μελέτη σας στο κτηματολόγιο των Θηβών δείξατε ότι, έστω και με απασπασματικές πηγές, όπως ένα κομμάτι φορολογικού εγγράφου, ο ιστορικός μπορεί όχι μόνο να κατανοήσει τους διοικητικούς θεσμούς και τους δημοσιονομικούς μηχανισμούς, αλλά και να αναπαραστήσει την κοινωνική οντότητα και το «γίγνεσθαι» της. Και στις μελέτες σας για τις φορολογικές διαδικασίες της επιβολής και της δοχής υπάρχει η ίδια μεθοδολογική αντιμετώπιση, που θα ονόμαζα γενετική, αφού η ίδια η πηγή οδηγεί στον τρόπο ερμηνείας της, αλλά και αποτελεί ένα στοιχείο για την παρουσίαση της κοινωνικής οργάνωσης και της ιστορίας της, όπως για το πέταγμα του πουλιού ο αέρας είναι αυτό που αντιστέκεται αλλά είναι ταυτόχρονα και η αναγκαία συνθήκη για την πραγματοποίησή του. Αποτελεί, λοιπόν, η προσέγγιση αυτή κριτική στην παραδοσιακή μεθοδολογία, που αντιμετωπίζει την πηγή ως ένα αντικείμενο το οποίο θα πρέπει να τοποθετηθεί στο ιστορικό του περιβάλλον, που οφείλουμε να περιγράψουμε, αντικείμενο του οποίου, στη συνέχεια, πρέπει να σχολιάσουμε τις πληροφορίες;

Νομίζω, πρώτα πρώτα, ότι με αυτή την παρατήρηση εκφράσατε περισσότερο καθαρά αυτό που προσπάθησα να πω έως εδώ. Δεν ξέρω αν είναι κριτική ή όχι, ξέρω μόνο ότι είναι άλλη αντιμετώπιση. Στη δουλειά μου σπάνια κάνω κριτική, σπάνια κάνω κριτική αντιμετώπιση των προηγούμενων από μένα ερευνών και μεθόδων κ.λπ. Εκείνο το οποίο εμφανίζω είναι πώς εγώ βλέπω τα πράγματα, ξεκινώντας από τις πηγές. Φυσικά, πολλές φορές, αυτό το πράγμα, για έναν που διαβάζει και που συγκρίνει με το τι έχει γίνει προηγουμένως, είναι ένα είδος κριτικής. Αλλά για μένα δεν είναι ηθελημένη κριτική.

Π.Γ.: Η ερώτηση οεν ήταν τόσο αθώα. Είναι γνωστό πως το κτηματολόγιο δέχτηκε την επίθεση ιστορικών, που προφανώς νιώσανε θιγμένοι από τη μεθοδολογία σας.

Αυτοί νιώσανε, εγώ δεν ένιωσα όμως. Εδώ είναι η διαφορά, δεν είχα συνείδηση ότι θίγω κάποιον. Ξαφνιάστηκα μάλιστα όταν είδα αυτά τα πράγματα. Θεωρούσα ότι η μέθοδος που ακολούθησα ήταν η φυσική πορεία μιας έρευνας. Ήταν η δική μου αντίληψη, που νόμιζα, που

πολλές φορές νομίζω, ότι είναι γενικά η αντίληψη του ιστορικού. Δεν τονίζω ποτέ τη μεθοδολογική τομή που γίνεται. Για την κριτική που έγινε στο κτηματολόγιο, η απάντησή μου ήταν: Δεν κάνω λεξικογραφία, κάνω ιστορία θεσμών. Αυτού του πράγματος είχα συνείδηση. Για μένα, ήταν φυσιολογικό να αντιμετωπίζει ο ιστορικός έτσι τα πράγματα. Άλλωστε, η καινούρια μεθοδολογία, αν υπάρχει, βγαίνει απ' όλη τη δουλειά μου και όχι μόνο από το κτηματολόγιο.

Π.Γ.: *Επιμείναμε στο κτηματολόγιο γιατί, αν και το θέμα του είναι τεχνικό, η μελέτη που κάνατε επιτρέπει να κατανοήσουμε τη δομή της κοινωνίας και...*

Ακριβώς, είναι και άλλη αντίληψη ιστορική, αυτό που εσείς λέτε γενετική και εγώ την ονόμασα κινητική...

Πάρτε ακόμη ένα βιβλίο μου: Τη δικαιοκίνητη παράδοση στο Βυζάντιο, με τη «Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών». Είναι κι αυτό μια «τεχνική» εργασία, όπου καταλήγω ότι το βυζαντινό δίκαιο είναι ζωντανό δίκαιο, ότι από έκδοση σε έκδοση των κωδίκων προστίθενται καινούρια πράγματα. Από υλικό που δεν έχω δημοσιεύσει ακόμα και που είναι όλα μου τα μαθήματα στην Ecole des Hautes Etudes στο Παρίσι (εκτενείς περιλήψεις έχουν δημοσιευθεί στα *Rapports Annuels*), προκύπτει πως, ενώ παλιά πίστευαν ότι το βυζαντινό δίκαιο είναι ακίνητο, ότι μεταφέρει το ρωμαϊκό δίκαιο, στην πραγματικότητα, από έκδοση σε έκδοση, μεταβάλλεται, καθώς αλλάζει έστω και μια λέξη. Και νομίζεις ότι είναι ακίνητο! Άμα το παραβάλεις όμως με το ρωμαϊκό πρωτότυπο, βλέπεις ότι είναι άλλο πράγμα.

Μετά, αυτό που προσπάθησα να δω είναι η χρονολογία του αγροτικού νόμου. Η μελέτη μου αυτή δημοσιεύτηκε στο Αφιέρωμα Lemerle. Ας μη ζητούν χρονολογία του αγροτικού νόμου. Δεν είναι ούτε του Ιουστινιανού του Α', ούτε του Ιουστινιανού του Β', ούτε κανενός. Είναι στρωματώσεις που περιέχουν μέσα και προϊουστινιανό δίκαιο. Η προσπάθειά μου ήταν, δηλαδή, να δω την κίνηση μέσα στη βυζαντινή ιστορία και πώς οδηγεί στον νέο ελληνισμό, έπειτα. Η προσπάθειά μου ήταν επίσης, αν θέλετε, να πιάσω τον νεότερο ελληνισμό από τις αρχές του, που για μένα ανάγονται στον 11ο αιώνα, και να δω πώς προχωρεί.

Ν.Α.: Όταν βρεθήκατε στο Παρίσι, ήσαστε ήδη διανοούμενος ερευνητής, που αντικείμενο της σπουδής του ήταν η τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Εξάλλου, τον πρώτο καιρό της εκεί παραμονής σας, ασχοληθήκατε με τη διερεύνηση της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία και τη δομή της νεοελληνικής κοινωνίας. Πώς, λοιπόν, και για ποιους λόγους, στραφήκατε στη μελέτη της βυζαντινής κοινωνίας, αντικείμενο που απέκτησε δεσπόζουσα θέση στο ερευνητικό έργο σας;

Υπάρχουν τρεις λόγοι. Πρώτος, δεν μπόρεσα ποτέ να ξεχωρίσω με στεγανά τις περιόδους ανάμεσα στη βυζαντινή και τη συνέχειά της, τη νεοελληνική ιστορία. Δεύτερος, στην προσπάθειά μου αυτή (της διερεύνησης της νεοελληνικής οικονομίας), όταν έφτασα στον 18ο αιώνα, στη μελέτη του 18ου αιώνα, μπήκα στο νόημα της οικονομίας γενικά, και διαπίστωσα, επίσης, ότι για να κατανοήσω τι ακριβώς γινόταν τον 18ο αιώνα, έπρεπε να καταλάβω πώς αυτό ξεκινούσε και με τι τρόπο έφτασε εκεί πέρα. Γιατί είχα ήδη διαπιστώσει ότι ήταν τα ίδια εμπορεύματα, οι ίδιοι τόποι παραγωγής, οι ίδιοι τόποι διακίνησης των εμπορευμάτων, οι ίδιες ανθρώπινες ομάδες, οι οποίες ενεργούσαν ήδη από την εποχή του Βυζαντίου, από μια ορισμένη περίοδο και πέρα. Τρίτος λόγος είναι ότι στην περιοχή που ζούσα, στο Παρίσι, ήταν έτοιμη η υποδομή για τη βυζαντινή θεώρηση των πραγμάτων. Έ-

τσι η στροφή αυτή είχε διπλό λόγο: δεν ήταν μόνο επιστημονικός, ήταν και ευκαιριακός, επιβεβλημένος από τα πράγματα...

Δηλαδή ήταν πρόβλημα επιβίωσης;

Όχι, αντί να συνεργαστώ με τον Lemerle, θα μπορούσα να συνεχίσω τη συνεργασία μου με τον Sauvaget. Όχι, ήταν διπλό, ήταν και το ένα και το άλλο. Η συγκυρία απαιτούσε Βυζάντιο, η αγορά ζητούσε Βυζάντιο... Αλλά και οι επιστημονικές μου αναζητήσεις με οδηγούσαν στο Βυζάντιο. Γιατί δεύτερη μεγάλη καμπή για μένα ήταν ο 18ος αιώνας, από τον οποίο βγαίνει το *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης*. Το βιβλίο αυτό συνέβαλε, νομίζω, στη νεότερη τάση, εδώ στην Ελλάδα, της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας. Κυρίως το τελευταίο κεφάλαιο, από το οποίο βγαίνει ένα άλλο δοκίμιο, η σκιαγραφία της νεότερης ελληνικής ιστορίας, που μεταφράσατε από το *Temps Modernes*, αλλά βγαίνουν και μια σειρά από νεότερες μελέτες.

Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης ακόμη παραμένει αμετάφραστο.

Είναι μεταφρασμένο, αλλά όχι στην τελική του μορφή. Και ένα άλλο το οποίο μας ενδιαφέρει είναι η τελευταία εισαγωγή στον τέταρτο τόμο των εγγράφων της Λαύρας. Είναι, πιστεύω, σημαντική, γιατί αναφέρεται στην οικονομική ιστορία του μοναστηριού και άρα στην οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Εκεί προσπάθω, ξεκινώντας από το φόρο, να φτάσω στο εισόδημα. Οι μελέτες μου αυτού του είδους είχαν πάντα ορισμένες κατευθύνσεις.

Σ.Π.: Και αυτές τις κατευθύνσεις τις συνοψίζετε πώς; Π.χ., πριν αρχίσουμε τη συνέντευξη, μας λέγατε ότι το νόημα που επισημάνθηκε στο έργο σας, κατά την επίσημη παράδοση των Συμμεετικών σας, πρόσφατα στην Κρήτη, κατά κάποιο τρόπο το αποδέχασθε.

Εγώ ο ίδιος δεν κατάφερα ποτέ να αποκαταστήσω αυτό το νήμα. Αν είναι, θα το κάνει, ίσως, κάποιος άλλος, καλύτερα.

Π.Γ.: Μια από τις πρώτες μελέτες σας για τη βυζαντινή κοινωνία αναφέρεται στη μικρή και τη μεγάλη ιδιοκτησία. Τα δύο κεφάλαια για την περιουσία της Μονής της Μεγίστης Λαύρας, πέρα από το ότι αποτελούν υπόδειγμα για την αντιμετώπιση αποσπασματικών και έμμεσων ποσοτικών δεδομένων, εγγράφονται στην ίδια προοπτική, της διαδικασίας σχηματισμού της μεγάλης ιδιοκτησίας. Εξάλλου, τα σεμινάριά σας στην Ε.Ρ.Η.Ε. και, σε ένα άλλο επίπεδο, η κριτική έκδοση και μελέτη της νομοθεσίας της μακεδονικής δυναστείας για τους δυνατούς και τον περιορισμό της μεγάλης ιδιοκτησίας, που ετοιμάζετε, δείχνουν τη σταθερή προσήλωσή σας στον ορισμό του καθεστώτος γης στο Βυζάντιο. Νομίζετε ότι είναι πλέον δυνατή η προσπάθεια για τον ορισμό του τρόπου παραγωγής στο Βυζάντιο;

Καταλαβαίνω τι εννοείς. Η βασική μου ιδέα είναι ότι δεν πρέπει να υπαχθεί, σώνει και καλά, μια πραγματικότητα κάτω από ένα όνομα, είτε αυτό λέγεται φεουδαρχία είτε λέγεται ασιατικός τρόπος παραγωγής, είτε ανατολικός τρόπος παραγωγής και τα τοιαύτα. Για μένα, το ζήτημα είναι να καθοριστούν τα στοιχεία, τα πραγματι-

κά στοιχεία, ενός τρόπου παραγωγής και αυτό προσπάθησα να κάνω σε όλες αυτές τις μελέτες μου. Προχώρησα και παραπέρα. Υπάρχει ένα κεφάλαιο που έγραψα στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* για τον τρόπο παραγωγής στο Βυζάντιο και τη σχέση του ή τη μη σχέση του με τη φεουδαρχία. Στο κεφάλαιο αυτό ακολουθώ την ίδια μέθοδο. Ο τρόπος παραγωγής του Βυζαντίου δεν είναι ούτε φεουδαρχία ούτε ασιατικός τρόπος παραγωγής. Δεν κατάφερα να του δώσω ένα όνομα. Εκείνο που μ' ενδιαφέρει είναι τα στοιχεία που τον συνθέτουν. Δεν με ενδιαφέρουν τα σχήματα, είτε είναι από την Ανατολή είτε είναι από τη Δύση. Δεν με ενδιαφέρει η ιστορία των λέξεων, με ενδιαφέρει η ιστορία των θεσμών και το πραγματικό τους περιεχόμενο.

Ν.Α.: Σχηματικά: Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο 11ος αιώνας είναι η αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και ο 18ος η αρχή της δημιουργίας του εθνικού κράτους;

Η πολιτισμική επανασύνδεση με τον αρχαίο ελληνισμό για μένα είναι ένα δείγμα της αφύπνισης. Και είναι λογικό. Από τον 11ο αιώνα και μετά, ο μόνος λαός που αποτελεί την αυτοκρατορία είναι οι Έλληνες. Όλοι οι άλλοι έχουν ανεξαρτητοποιηθεί, ενώ ο 18ος αιώνας διαμορφώνει τις προϋποθέσεις της δημιουργίας του ανεξάρτητου κράτους, της εθνικής ιδέας ως εθνικού προτάγματος. Η προσφορά της αστικής τάξης είναι για μένα η σύλληψη της επαναστατικής λύσης για το εθνικό ζήτημα· δεν την εξετέλεσε μόνη της, όμως τη συνέλαβε. Δεν ανεξαρτητοποιώ την εθνική ιδέα και το εθνικό πρόβλημα από τις ταξικές εξελίξεις, αλλά ορισμένες ιδέες, όπως η εθνική ιδέα, η γένεση της ιδέας της εθνότητας, ανεξαρτητοποιούνται από τις ταξικές εξελίξεις.

Οι μαρξιστικές καταβολές

Σ.Π.: Μια ζωή θέλατε να μη μένετε ποτέ αμέτοχος, άμεσα ή έμμεσα, στις πολιτικές εξελίξεις και τις ιδεολογικές διεργασίες. Η περίοδος της εθνικής αντίστασης, το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ, έχουν βαθιά αφήσει τα ίχνη τους στις γενικότερες ιστοριογραφικές σας συλλήψεις: «Ο αντιστασιακός χαρακτήρας του νέου ελληνισμού». Η ένταξή σας στην Αριστερά είναι δηλωμένη, οι αναφορές σας μόνιμα και σταθερά στη μαρξιστική σας καταβολή.

Είμαι από τους ιστορικούς που πιστεύουν, και όχι απλώς το πιστεύουν, το έχουν ζήσει αυτό το πράγμα. Η ιστοριογραφία όταν προχωράει, προχωράει με τον εμπλουτισμό της προβληματικής. Εκείνο που κάνει διαφορετικό τον ιστορικό του 20ού αιώνα, τον σημερινό ιστορικό, από τον καλό ιστορικό του 19ου αιώνα ή του Μεσοπολέμου, από τον Κυριακίδη ή τον Παπαρηγόπουλο ή άλλους, είναι ότι θέτει καινούρια προβλήματα. Γιατί τα θέτει αυτά τα καινούρια προβλήματα; Διότι του τα υποβάλλει η εποχή του. Ο εμπλουτισμός της προβληματικής στην ιστορία εξαρτάται από την εποχή στην οποία γράφει ο ιστορικός.

Ν.Α.: Ανεξάρτητα από το εάν βγαίνουν στην επιφάνεια νέες πηγές;

Θέτει καινούρια προβλήματα και ψάχνει για νέες πηγές. Ένα από τα παραδείγματα που δίνω στις παραδόσεις μου είναι το εξής: Υπάρχει ένα λαμπρό βιογραφικό κεί-

μενο, το οποίο λέγεται «Η ζωή του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Ιωάννη του Ελεήμονα». Το έχουν χρησιμοποιήσει διάφοροι ιστορικοί και νομικοί. Ο συγγραφέας του λέει ορισμένα πράγματα, θέλοντας να αποδείξει την αγιότητα αυτού του Πατριάρχη. Όχι μόνο από τα θαύματα, αλλά και από την κοινωνική του δράση. Και σου λέει πράγματα για τα οποία δεν είχε καμιά όρεξη να σου μιλήσει. Αυτές είναι οι έμμεσες πληροφορίες. Δηλαδή: Οι πρώτοι που το χρησιμοποίησαν αναφέρθηκαν στη μεγάλη επίδραση των Μεγάλων Πατριαρχών της Εκκλησίας – φιλανθρωπίες κ.λπ. Μια δεύτερη διάσταση που αναδύεται είναι η κοινωνική διαστρωμάτωση και οι οικονομικές πληροφορίες: Πόσο κόστισε ένα καράβι· τι ταξίδια έκανε. Μια τρίτη διάσταση είναι ακριβώς ολόκληρος ο μηχανισμός αυτών των ταξιδιών: Ένα ταξίδι στην Αγγλία με ένα καράβι που ναυαγεί, ένα καράβι στο Ιόνιο, που κι αυτό ναυαγεί. Πόσο κόστιζε το καράβι, τι φόρτωμα είχε κ.λπ. Από τα στοιχεία αυτά μπορείς να βγάλεις τις διασυνδέσεις της Αλεξάνδρειας, π.χ., με ολόκληρο τον κόσμο, την οικονομία και τις δομές μιας κοινωνίας.

Ν.Α.: Επομένως, δεν είναι μόνο η ανάδειξη νέων πηγών, αλλά και η ανάγνωση, η νέα ανάγνωση των γνωστών πηγών.

Οι πηγές δεν σου λένε τίποτα. Απαντούν σε ερωτήματα. Άμα είσαι ικανός να θέσεις το ερώτημα, θα τη βρεις την απάντηση στις πηγές. Και κυρίως, εκείνο που ενδιαφέρει και νομίζω ότι ενδιαφέρει κάθε ιστορικό, και που είναι η πιο σημαντική πηγή, είναι οι έμμεσες απαντήσεις. Εκείνα δηλαδή που λένε οι πηγές, χωρίς να θέλουν να τα πουν. Και που δεν έχουν καμιά όρεξη να ομιλήσουν περί αυτού. Απλούστατα δεν τους έχει τεθεί το πρόβλημα. Εσύ, ως ιστορικός, και η εποχή σου είναι που τα θέτουν, πολύ αργότερα.

Εσείς στον ΕΛΑΣ πήγατε τότε;

Ήμουν στον ΕΛΑΣ από την αρχή. Ήμουν από τους ιδρυτές του ΕΛΑΣ Καισαριανής. Εκεί μπήκα και στο κομμουνιστικό κόμμα. Δεν ήμουν πριν μέλος στο κομμουνιστικό κόμμα. Ζούσα στον Βύρωνα. Θυμάμαι ότι η ορκωμοσία του ΕΛΑΣ έγινε στο σπίτι μου. Γύρω φύλαγε φρουρά ολόκληρη, στη διάρκεια της ορκωμοσίας. Για την ιστορία του πράγματος, σας λέω ότι ο ΕΛΑΣ, ή τουλάχιστον μια από τις πρώτες ομάδες του, δημιουργήθηκε εκεί, στο άλσος της Καισαριανής, με τρεις νέους εργάτες, των οποίων το όνομα δεν θυμάμαι, άλλωστε τα χρόνια εκείνα της παρανομίας είχαμε ψευδώνυμα. Έτσι συγκροτήσαμε μια πρώτη ελασίτικη ομάδα. Είχα βαρεθεί τη δράση με τους διανοούμενους· δεν με ικανοποιούσε η δράση των διανοουμένων.

Ν.Α.: Φύγατε για το βουνό πριν από τα Δεκεμβριανά;

Όχι.

Σ.Π.: Θα μπορούσατε να εντοπίσετε επιδράσεις, κατά τις διάφορες φάσεις της ζωής σας – προπολεμικά και μεταπολεμικά –, των κεντρικών σύγχρονων προβλημάτων στις θεματικές, μεθοδολογικές και ιδεολογικές σας επιλογές;

Κοιτάζτε. Για την οικονομική ιστορία, π.χ., είναι σίγουρο ότι ο Κορδάτος έπαιξε σημαντικό ρόλο για όλους μας. Ξέρετε τη θέση μου για τον Κορδάτο. Άδικα τον

χτύπησαν και οι δεξιοί αλλά και οι αριστεροί ιστορικοί. Είναι από τους μεγάλους προδρόμους, όπως ήταν πριν από τον Κορδάτο, και ο Σκληρός. Μπορώ να πω, αν θέλετε, ότι η δουλειά μου είναι συνέχεια της μαρξιστικής αντιμετώπισης της ιστορίας, που αρχίζει από τον Σκληρό και φτάνει στον Κορδάτο. Η ιστορία του εργατικού κινήματος, του Κορδάτου (πρώτη έκδοση 1931), παραμένει ακόμα σοβαρή μελέτη, παρ' όλη την πιο πρόσφατη δουλειά του φίλου μου του Λεονταρίτη. Νομίζω ότι πρέπει να ξαναγραφτεί η ιστορία του εργατικού κινήματος. Αναγνωρίζω όλα τα ελαττώματα του Κορδάτου, αλλά δεν στέκομαι ποτέ στα ελαττώματα των ανθρώπων. Έβγαλα ζουμί απ' την υπόθεση αυτή. Παράλληλα, όπως σας είπα, διάβαζα Marc Bloch και είδα ότι μέσα στην ίδια τάση υπάρχουν άλλες αντιμετώπισεις: επιστημονικότερες αντιμετώπισεις. Έπειτα, εκτός από τα διαβάσματα, είναι όλη η περιρρέουσα ατμόσφαιρα, που με έσπρωχνε προς την οικονομική ιστορία: τα ζωντανά προβλήματα της καθημερινής ζωής.

Μια ερώτηση ελαφρώς αντίστροφη: Θα μπορούσατε να εντοπίσετε πώς η ίδια η μελέτη της ιστορίας του νέου ελληνισμού ή του Βυζαντίου επηρέασε τις εκάστοτε αντιλήψεις σας για το παρόν;

Ασφαλώς, ασφαλέστατα. Αλλά εκείνο που με χαρακτηρίζει και θα ήθελα να με χαρακτηρίζει είναι —ας το πούμε καθαρά— ότι δεν αναθέτω σε κανένα να σκεφτεί για μένα και επομένως δεν ξεκινώ από θεωρητικές γενικότητες για να συλλάβω το παρόν. Είναι εγωιστικό αυτό που σας λέω. Αλλά ούτε στον Μαρξ θα επέτρεπα να σκεφτεί για μένα. Αντιμετωπίζω τη θεωρία του Μαρξ, όπως και τη θεωρία του Καντ ή οποιουδήποτε άλλου μεγάλου φιλοσόφου ή ιστορικού, προσπαθώντας να την περάσω πρώτα απ' όλα από το δικό μου το κεφάλι το μικρό και, δεύτερο, να την επαληθεύσω, όσο μπορώ, από τα πράγματα, μετά από μια πραγματολογική έρευνα. Δίνω ιδιαίτερο βάρος στην πραγματολογική έρευνα, η οποία μπορεί να επιβεβαιώσει μια μεθοδολογία ή μπορεί να τη μεταβάλλει, τις περισσότερες φορές την πλουτίζει, τη συγκεκριμενοποιεί ή και μπορεί, πολλές φορές, να δείξει ότι η πραγματικότητα δεν υπακούει σ' αυτό το σχήμα, το γενικό. Η ιστορία δεν είναι γενικότητα: είναι κάτι συγκεκριμένο. Άλλο να λες «ωραία, μεγάλοι νόμοι είναι αυτοί». Το ζήτημα είναι να δείχθει πώς συγκεκριμενοποιούνται κάθε φορά όταν βλέπεις την ιστορία εν χώρω και εν χρόνω. Ο ιστορικός αρχίζει έχοντας μπροστά του συγκεντρώσει ύλη μέσα από το χρόνο. Το πρόβλημα είναι η σχέση μέσων παραγωγής και σχέσεων παραγωγής, και πνευματικού εποικοδομήματος: να δεις, δηλαδή, πώς παίζουν αυτά τα πράγματα. Παίζουν συγκεκριμένα επί τη βάση μιας σχέσης συγκεκριμένης, που θα την ανακαλύψεις στο πραγματολογικό υλικό, χωρίς να χτίζεις στον αέρα. Δεν μπορώ ξεκινώντας από ένα έγγραφο, να κάνω θεωρία, να επαληθεύσω ή να διαψεύσω μια θεωρία. Γι' αυτό, αν το προσέξετε, πολλές από τις εργασίες μου είναι εργασίες υποδομής. Ανήκουμε σε μια εποχή, όπου δυστυχώς, ιδιαίτερα στη νεοελληνική ιστορία, οι δουλειές υποδομής είναι η πρώτη προτεραιότητα. Για να μη μιλάμε στον αέρα. Το ζήτημα είναι να μη χτίζουμε σπίτι χωρίς θεμέλια: αυτή θεωρώ τη βασική μου

προσφορά. Κυρίως, δεν θεωρώ ούτε το Ευαγγέλιο ούτε τον Μαρξ ούτε κανένα ως ακίνητα δόγματα.

Η συνάντηση με τον Νίκο Ζαχαριάδη

Σ.Π.: Θα θέλαμε να σταθούμε σε κάποιο περιστατικό που από τη φύση του μοιάζει να είναι χαρακτηριστικό της διαδικασίας αλληλόδρασης στη δική σας προσωπική, πνευματική και πολιτική πορεία. Στα 35 σας περίπου, έχοντας πίσω σας μια δεκαετία περίπου ενασχόλησης με το Βυζάντιο, αλλά και κάποια θητεία στο κίνημα και μάλιστα στο βουνό ως Ελασίτης, συναντάτε τον Νίκο Ζαχαριάδη, τότε γραμματέα του ΚΚΕ, παραμονές μάλιστα του Συνεδρίου, και του εκθέτετε τις διαφωνίες σας για τις θέσεις του κόμματος για το Βυζάντιο.

Δεν ήταν θέσεις του κόμματος. Είχε δημοσιεύσει ένα άρθρο στην ΚΟΜΕΠ, την εποχή εκείνη.

Σ.Π.: Τον ζητήσατε να αναθεωρήσει τις θέσεις αυτές. Οι στιγμές πρέπει να ήταν ιδιαίτερα φορτισμένες. Εσωτερικές εντάσεις υπήρχαν. Πίστη στις ιδέες του κόμματος, του κινήματος, αλλά και σιγουριά για την ορθότητα των δικών σας θέσεων.

Δεν ήμουν 76 χρονών που είμαι τώρα, και μάλιστα τα βλέπω έτσι απ' υψηλού, ήμουν 32 ή 33 ετών, κατέβαινα από το βουνό. Δεν ήταν μόνο δικές μου θέσεις. Ήταν και άλλοι που τα λέγανε αυτά.

Σ.Π.: Τι σας οδήγησε να θεωρήσετε αναγκαίο, σε τέτοιες στιγμές, να εκθέσετε τις απόψεις σας στον Ζαχαριάδη;

Σας λέω αυτό που είπα στον Ζαχαριάδη: τίποτε άλλο, εκτός από αυτό που είπα στον Ζαχαριάδη. Διότι θεωρώ τη συζήτηση αυτή στις λεπτομέρειές της κάπως περιττή. Θα σας πω όμως το εξής: Πρώτον, έχω τις παρατηρήσεις του Ζαχαριάδη γραμμένες με το χέρι του.

Του δώσατε κείμενο δικό σας;

Ναι, του έδωσα το κείμενο το δικό μου, το πήρε, χάθηκε, δεν ξέρω τι έγινε. Το κείμενο αυτό, που είχα δώσει στον Ζαχαριάδη, δεν χάθηκε στην ουσία. Είναι ο πυρήνας άρθρων μου που δημοσιεύτηκαν αργότερα και του άρθρου μου που δημοσιεύτηκε στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, και το τελευταίο θεωρώ ακόμα ότι στέκει.

Σ.Π.: Θα θέλαμε να ρωτήσουμε ακόμα το εξής: Από τη μια, όπως είπαμε και πριν, τι σας οδήγησε να θεωρείτε αναγκαία, σε τέτοιες στιγμές, τη συνάντηση με τον Ζαχαριάδη, να εκθέσετε δηλαδή τις απόψεις σας; Και ακόμα, πώς εξηγείτε εκ των υστέρων την εμμονή της αριστεράς στην υποστήριξη κάποιων θέσεων δημοσίως; Μας ενδιαφέρει κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, ως μαρτυρία για την κατανόηση κάποιων λειτουργιών αλληλόδρασης μεταξύ της συγχρονίας και της ιστορίας, και φυσικά όχι για τη δικαίωση κάποιων απόψεων ή την καταδίκη κάποιων άλλων.

Ακούστε. Το μόνο πράγμα που μπορώ να σας πω είναι: Πρώτα, εν είδει προλόγου: Η περίπτωση του Ζαχαριάδη είναι μια ειδική περίπτωση. Μπορεί να κάνω λάθος, αλλά δεν μου αρέσει η εφαρμογή αυτής της γνωστής έκφρασης «δρυνός πεσούσης, πας ανήρ ξυλεύεται». Θεωρώ ότι η συζήτηση αυτή μπορεί να παρεξηγηθεί. Να θεωρηθώ

ότι προβάλλω τώρα την αντίθεσή μου με τις θέσεις του Ζαχαριάδη, και του κομμουνιστικού κόμματος γενικότερα, σαν ένα είδος δικαιολογίας. Ιδιαίτερα ύστερα από τον τρόπο που αντιμετωπίστηκε ο Ζαχαριάδης απ' όλες τις πλευρές.

Το μόνο πράγμα που μπορώ να σας πω αναφέρεται στο πρώτο σκέλος του ερωτήματος. Γιατί αισθάνθηκα την ανάγκη να επέμβω εκείνη τη στιγμή και να υποστηρίξω την ιδέα της συνέχειας του ελληνισμού κατεβαίνοντας από το βουνό; Δεν ήτανε συζήτηση μόνο τετ α τετ με τον Ζαχαριάδη. Πρώτα, ήταν σε ακτίφ στελεχών. Ήταν πολλοί άνθρωποι εκεί, ας πούμε ο Ρώτας, που είχε ενθουσιαστεί με τις θέσεις μου αυτές, και άλλοι πολλοί – δεν τους αναφέρω. Όταν διάβασα το άρθρο του Ζαχαριάδη και άκουσα τις αντιδράσεις ορισμένων κομματικών στελεχών, μεσαίων στελεχών, είδα τον κίνδυνο. Τον κίνδυνο μιας μονοκόμματης αντίληψης εκ μέρους του κομμουνιστικού κινήματος. Δεύτερον, είδα τις αντιδράσεις των άλλων. Τα άρθρα που γράφτηκαν εναντίον μας, καθώς φάνηκε πως ήταν πολύ εύκολο για τους αντιπάλους, τους αντικομμουνιστές, να παραστήσουν τον κομμουνισμό ως αντεθνική προδοσία. Το 'χαμε βέβαια συνηθίσει τότε! Εαμοβούλγαροι, εαμοπροδότες. Ήταν γνωστό το πρόβλημα. Ο κίνδυνος, όμως, ήταν να μας γελοιοποιήσουν. Διότι οι θέσεις του Ζαχαριάδη δεν έσταν επιστημονικά και το μόνο που μπορώ να σας πω είναι ότι θυμάμαι πως χρησιμοποίησα την εξής έκφραση – όχι πλέον στο ακτίφ στελεχών, αλλά στην ιδιαίτερη συζήτηση που είχα με τον Ζαχαριάδη. Όταν με ρώτησε ο Ζαχαριάδης, γιατί επιμένεις σ' αυτό το πράγμα, την ίδια ερώτηση που μου θέτετε εσείς σήμερα, του είπα το εξής: «Διότι πιστεύω ότι τα κομμουνιστικά κόμματα δεν έχουν παρά ένα και μόνο όπλο. Την αλήθεια και τίποτα παραπάνω. Την ιστορική αλήθεια. Δεν είναι όπως τα αστικά κόμματα που έχουν δύναμη, έχουν χρήματα, έχουν το στρατό, έχουνε τούτο, έχουνε το άλλο. Το μόνο πράγμα που μπορεί να σώσει ένα κομμουνιστικό κόμμα είναι η επιστημονική αλήθεια και η πίστη των οπαδών του. Εγώ πιστεύω πως αυτή είναι η επιστημονική αλήθεια». Πρόσθεσα ότι δεν θεωρώ ότι την κρατάω ολόκληρη από τα γένια, αλλά ότι για την κατεύθυνση που πρότεινα είμαι σίγουρος. Δεν μπορώ να πω τίποτα παραπάνω. Δεν μπορώ να μπω στην ανάλυση της ιδεολογίας του ΚΚΕ της εποχής εκείνης, του Ζαχαριάδη ειδικότερα.

Το κυρίαρχο ζήτημα, που είχε θέσει ο Ζαχαριάδης στο άρθρο του, ήταν η συνέχεια ή η μη συνέχεια του ελληνισμού;

Κοιτάξτε, ο Ζαχαριάδης ήταν ένας άνθρωπος με πολλές αντιφάσεις. Είναι ο ίδιος ο οποίος έλεγε παρ' όλα αυτά ότι το ελληνικό κράτος σχηματίστηκε τον Μεσαίωνα, αλλά –κατά τη γνώμη μου– είχε μπερδέψει, όπως γίνεται συχνά ακόμα και τώρα, τη γένεση της εθνότητας (ethnie) με το εθνικό πρόβλημα, το εθνικό ζήτημα. Το ένα είναι καθαρά πολιτισμικό φαινόμενο, αναφέρεται στην πολιτισμική εξέλιξη, το άλλο είναι πολιτικό φαινόμενο, και αυτή η σύγχυση, ανάμεσα στη διαμόρφωση μιας εθνότητας και το πολιτικό αίτημα του εθνικού κράτους είναι έντονη. Άλλωστε εξακολουθεί, κατά τη γνώμη μου, να υπάρχει ως τα σήμερα. Την ίδια σύγχυση πιστεύω ότι εί-

χε και ο Ζαχαριάδης. Ξέρω, άλλωστε, ότι αποτέλεσμα αυτής της συζήτησης –όπως φαίνεται από τις παρατηρήσεις του στο άρθρο μου– ήταν να παραδεχτεί ότι το έθνος έχει τις ρίζες του βαθιά στο Βυζάντιο, έστω και αν ως κράτος είναι δημιούργημα του 18ου αιώνα και της ελληνικής επανάστασης τον 19ο αιώνα. Αλλά αυτό που δεν καταλαβαίνει είναι ότι μιλάει για το αίτημα του εθνικού κράτους, που είναι διαφορετικό πράγμα. Ας προσθέσω ακόμη ότι είχα την εντύπωση ότι και τότε, κατά τη συζήτηση, είχε φοβερά κλονιστεί, αλλά επέβαλε ένα είδος λογοκρισίας. Μου φαινόταν ότι δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά.

N.A.: Ωστόσο εξηγείται: Είναι όλη η θεωρία των σταδίων, η αστική επανάσταση κ.λπ....

Πράγματι εξηγείται. Είναι, πρώτα απ' όλα, τα διάφορα στάδια, τα διάφορα σχήματα, τα κακώς εννοούμενα, η θεωρία ότι η έννοια του έθνους γεννήθηκε από την αστική τάξη· η σύνδεση της αστικής τάξης είναι με την έννοια του εθνικού κράτους. Όχι με την έννοια του έθνους, που την έχουν διαμορφώσει πολύ πιο πριν οι διάφοροι λαοί. Όλοι αυτοί οι λαοί που επαναστατούν στην Κεντρική Ευρώπη, έχουν σχηματισμένη την έννοια του έθνους από πολύ πριν. Εδώ είναι το βάρος της παράδοσης. Άλλη εξήγηση της θέσης του Ζαχαριάδη, και για ένα διάστημα του ΚΚΕ, είναι το μπλοκάρισμα του μυαλού των ανθρώπων. Την εποχή εκείνη, έπρεπε να προβάλουμε, κατά τον Ζαχαριάδη, τη σχέση μας με τους άλλους βαλκανικούς λαούς και όχι την ιδιαιτερότητά μας. Ήταν κι αυτό στην όλη εξήγηση και ερμηνεία της στάσης του κομμουνιστικού κόμματος και του Ζαχαριάδη προσωπικά. Τέτοια ήταν η περίοδος, που τον παρέσυρε, νομίζω. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας και οι ιδεολογικοί επηρεασμοί έπαιξαν το ρόλο τους. Η τάση να δικαιολογήσουμε με θεωρητικές γενικότητες την πολιτική της στιγμής έπαιξε τον δεσμευτικό της ρόλο. Ας προσθέσω ότι χρησιμοποιούν, ακόμα και σήμερα, τον Ζαχαριάδη –όπως και τον Στάλιν– ως αποδιοπομπαίο τράγο, πράγμα που δεν ανέχομαι ως ιστορικός. Χρειάζεται νηφαλιότητα για να αντιμετωπίσει κανείς αυτά τα πράγματα.

N.A.: Μα τώρα πια είναι ξεπερασμένες αυτές οι αντιλήψεις, τουλάχιστον σε έναν κόσμο που θέλει να κοιτάξει ψύχραιμα όλα αυτά τα ζητήματα. Είναι πολύ απομακρυσμένα.

Να μείνουμε λίγο ακόμα στη συγκυρία της εποχής εκείνης. Μιλάμε για το 1945, την εποχή αμέσως μετά τη Βάρκιζα, με τις γνωστές παλινωδίες των λεγομένων «μέτρων ειρηνεύσεως».

Ξέρετε ότι αυτή την ίδια περίοδο –κάπου το έχω αυτό το άρθρο– έχει γράψει κύριο άρθρο ο Ζαχαριάδης υπέρ του Πατριαρχείου; Το ξέρετε; Ο Ζαχαριάδης! «Η Ορθοδοξία κι εμείς».

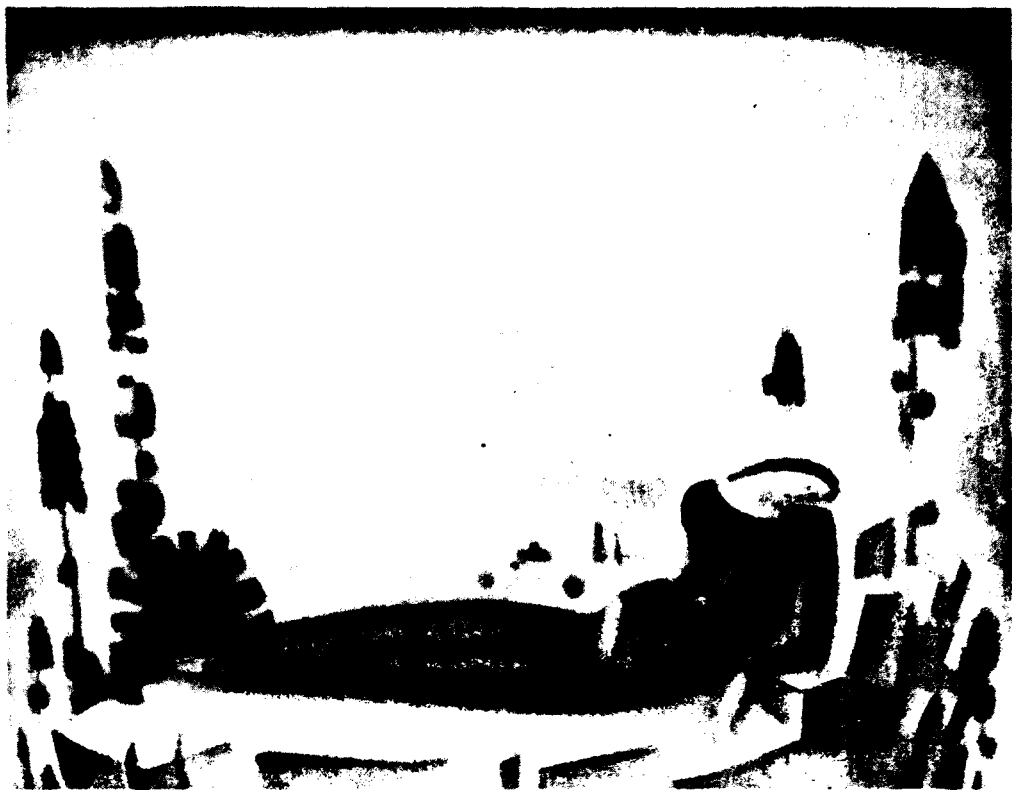
N.A.: Πιστεύετε πως ο Ζαχαριάδης, μετά από τέσσερα χρόνια στο Νταχάου, όταν γύρισε στην Ελλάδα και βρήκε μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα, μήπως δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί σ' αυτή τη νέα πραγματικότητα;

Δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί. Παρά τις ικανότητές του. Έχω την εντύπωση –αλλά απλώς την εντύπωση,

χωρίς κανένα στοιχείο που να την εδραιώνει— ότι η γραμμή του Στάλιν, που ακολούθησε και ο Ζαχαριάδης, ήταν να εξαφανίσει όλα τα ντόπια εθνικά στοιχεία των κομμουνιστικών κομμάτων που έδρασαν παντού. Όλα όσα έδρασαν στην εθνική αντίσταση. Αυτό έγινε και στην Ελλάδα, αυτό έγινε στην Τσεχοσλοβακία, αυτό έγινε στην Πολωνία. Έγινε παντού. Όλοι οι αρχηγοί της αντίστασης, που προέρχονταν από το κομμουνιστικό κόμμα, εξαφανίστηκαν. Γιατί; Δεν μπορώ να προχωρήσω παραπέρα, γιατί δεν είμαι βέβαιος. Ίσως διότι διέ-

Η Έξοδος: Στο Παρίσι

Ν.Α.: Είναι η εποχή της Βάρκιζας. Οι διώξεις και οι παλινωδίες της αριστεράς και του Ζαχαριάδη, που ταλαντεύεται αν θα προχωρήσει προς την ένοπλη αναμέτρηση ή όχι, το χειμώνα του 1945-46. Από την άλλη μεριά, η Συμφωνία της Βάρκιζας κάθε άλλο παρά εφαρμόζεται και κάθε άλλο παρά συμφιλιωτικές διαθέσεις επικρατούν στο κράτος των Αθηνών. Θέλετε να

βλεψε ο Στάλιν, ήδη από τότε, την ανεξαρτητοποίηση των κομμουνιστικών κινημάτων, που το καθένα αναζητούσε τον ιδιαίτερο εθνικό του δρόμο. Το νόημα της εθνικής αντίστασης, για μένα, η ουσία της ήταν ότι ετίθεντο τα θεμέλια του εθνικού δρόμου του κομμουνιστικού κινήματος, που εκφράστηκε αργότερα με τον ευρωκομμουνισμό. Η Μόσχα παύει να είναι η τρίτη Ρώμη.

Σ.Π.: Θα ήθελα να πω ότι το όλο περιστατικό με τον Ζαχαριάδη μου κάνει ομολογουμένως εντύπωση, γνωρίζοντας την όλη σας πορεία και τη σεμνότητα που σας διακρίνει, όχι μόνο ως προς τα επισημονικά, αλλά και ως προς το ζήτημα το πολιτικό, το κομματικό. Αυτή η άνεση που είχατε, να φθάσετε ως το σημείο να διαφωνήσετε και να κοινοτριστείτε με κάποιον της ακτινοβολίας του Ζαχαριάδη τον καιρό εκείνο.

Κοιτάξτε να δείτε. Δεν μπορώ ν' απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα. Ας πούμε, παίζοντας κάπως, ότι είναι και τα Επτάνησα στη μέση. Είναι και ο χαρακτήρας μου. Παιδί, ήμουν παλαβούτσικος. Μην ξεχνάτε ότι η απώτερη καταγωγή μου είναι απ' την Κεφαλονιά. Ως γνωστόν, εκεί δεν τα έχεις πάντα τετρακόσια. Ή τα έχεις 399 ή λίγο παραπάνω.

μας μιλήσετε λίγο για εκείνη την εποχή; Μπορούμε να γυρίσουμε για λίγο και προς τα πιο προσωπικά βιώματά σας, ειδικότερα στο ρόλο του Οκτάβ Μερλιέ και στη γενιά σας που φεύγει;

Αν δεν κάνω λάθος, την ίδια χρονιά ακριβώς φεύγουν ο Καστοριάδης, ο Ξενάκης λίγο αργότερα, ο Αξελός, ο Παλαιωάννου, ο Κανδύλης, ο Μέμος Μακρής, ο Κουλεντιανός, ο Ζήλικας. Μια ολόκληρη γενιά, 120 άνθρωποι, από τους οποίους οι 60 ήταν υπότροφοι της γαλλικής κυβέρνησης.

Ν.Α.: Πώς εξηγείται αυτό;

Οι ενέργειες του Μερλιέ προσωπικά και η διάθεση της Γαλλίας να ξαναποκτήσει την πνευματική της ακτινοβολία.

Ν.Α.: Αυτό συνέβη και σε άλλες χώρες;

Νομίζω ναι, αλλά δεν είμαι βέβαιος.

Σ.Π.: Την ίδια εποχή και άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, επίσης προωθούν έναν ολόκληρο κύκλο υποτροφιών στην Ελλάδα.

Ο ρόλος του Μερλιέ ήταν καθοριστικός.

Ν.Α.: Πώς σας διάλεξε ο Μερλιέ;

Δώσαμε εξετάσεις. Στο πλαίσιο του Γαλλικού Ινστιτού-

του, όπου μας εξέτασαν. Είχαμε γράψει μια έκθεση ι-
δεών στα γαλλικά.

N.A.: Πάντως έπεσε διάνα ο Μερλιέ.

Ήξερε βέβαια και μερικούς ανθρώπους. Οι περισσότε-
ροι δε από μας είχαμε ήδη εκδηλωθεί, ο καθένας στο
χώρο του. Ο Μέμος Μακρής ήταν ήδη γνωστός γλύπτης.
Ο Κουλεντιανός επίσης. Ήταν από τους νέους γλύπτες
που έβλεπες ότι θ' ανέβουν μια μέρα, με συστάσεις του
Απάρτη.

N.A.: Ενώ δεν πήγατε να υποστηρίξετε τη διατρι-
βή σας, ένα δυο χρόνια νωρίτερα, πώς φύγατε στη
Γαλλία το '45;

Είχαν όλα τελειώσει. Δεν υπήρχε προοπτική πλέον.

Υπήρχε η προοπτική της επανάστασης...

Δεν υπήρχε προοπτική επανάστασης. Ξαφνιαστήκαμε ό-
ταν είδαμε την εξέγερση του '46. Από το '78 είχα γράψει:
Μου διαφεύγει ακόμα και το νόημά της το πολιτικό ή το
κοινωνικό, καθώς επίσης και τα βαθύτερα κίνητρα και
οι στόχοι του ΚΚΕ, που είχε αποφασίσει την ανοιχτή ε-
ξέγερση εναντίον της τρομοκρατίας του μεταδεκεμβρια-
νού αστυνομικού κράτους.

N.A.: Αυτό το λέτε τώρα.

Τότε πιστεύαμε όλοι ότι ήταν καιρός πλέον, για την ίδια
την αποτελεσματική συνέχιση του εργατικού κινήματος,
να εξασκήσουμε τα μυαλούδκια μας. Να ρίξουμε το
βάρος στη μελέτη. Να κάνουμε κι εμείς ολίγη επιστήμη.

Υπήρχε τότε ζήτημα κομματικής άδειας;

Όλοι οι κομμουνιστές υπότροφοι είχαν φύγει με την έ-
γκριση του ΚΚΕ.

*Η ψυχολογία σας ήταν ότι θα μπορούσατε να γυρί-
σετε σ' ένα δυο χρόνια;*

Ο ελληνικός λαός είναι ο μόνος λαός που εξακολουθεί
να έχει στις παραδόσεις του την έννοια του Χάρου· όχι
τον θάνατο, μα του ψυχοπομπού, την οποία έχουν και
οι αρχαίοι Έλληνες. Την πήραμε από αυτούς, είναι
στοιχείο που μας συνδέει. Στη Λευκάδα βάζουν μια πε-
ντάρα στο προσκέφαλο του ετοιμοθάνατου, ώστε να
μπορεί να πληρώσει το πέρασμα στον Άδη, να πληρώσει
τη βάρκα του Χάρου. Υπήρχε μια τέτοια ψυχολογία τό-
τε, αφού είχαμε κατεβεί απ' το βουνό.

Τώρα, στο Παρίσι, για να καταλάβετε, σας λέω ότι
επί χρόνια ολόκληρα δεν έβαζα βιβλιοθήκη στο δωμάτιό
μου, γιατί νόμιζα ότι καρφώνομαι στον τοίχο. Μάζευα,
μάζευα υλικό στοίβες. Τα γαλλικά αρχεία, τις σημειώσεις
μου για τη Σμύρνη και άλλα πράγματα, που είναι μαζε-
μένα και ταξινομημένα σε φακέλους· τώρα σκέφτομαι να
τα μαζέψω να τα δώσω, γιατί είναι έγγραφα σημαντικά.
Να τα αξιοποιήσουν και άλλοι άνθρωποι. Και καλύ-
πτουν όλο τον 18ο αιώνα, εκτός από εκείνα που χρησι-
μοποίησα.

Δεν φανταζόμουν ποτέ ότι θα έκανα καριέρα στη
Γαλλία. Μετά, μου πήραν την υπηκοότητα. Φυσικά, δεν
μπορούσα να φύγω. Αυτά βέβαια είναι ιδιωτικής φύ-
σεως πράγματα, έχουν συγκινητική χροιά. Πιστεύετε ότι
δεν μπορούσα να ξαπλώσω στο χορτάρι το γαλλικό; Νό-
μιζα ότι είχε υγρασία και μαμούδια. Υπέφερα αρκετά.

Μετά βέβαια ασχολήθηκα με τα ελληνικά πράγματα.
Και παρακολουθούσα τα πράγματα της Ελλάδας και δεν

μου διέφευγε τίποτα αυτά τα 27 χρόνια. Πρώτα πρώτα,
μου στέλνανε το Βήμα. Από τη δεκαετία του '50.

N.A.: Όταν, το φθινόπωρο του 1972, είχαμε έρθει
με τον Μίμη τον Δεσποτιδή και σας είχαμε δει στο
Mont Rouge, οι ερωτήσεις που κάνατε –εγώ μόλις
έβγαινα από την Ελλάδα της χούντας– μας έδιναν
την εντύπωση ότι δεν είχατε φύγει παραπάνω από
δέκα μέρες από την Αθήνα. Ενώ λείπατε 27 χρό-
νια.

*Σε κομματική ελληνική οργάνωση συμμετείχατε;
Βεβαίως, έως πρόσφατα.*

N.A.: Είχατε ποτέ το δίλημμα, κατά τη διάρκεια
του εμφυλίου '46-'49, να κατέβετε στην Ελλάδα για
να πάρετε τα βουνά;

Ναι. Τελικά αρνήθηκα γιατί ήξερα ότι δεν πρόκειται να
πάω στο βουνό. Να μην εξωραϊζουμε τα πάντα. Δεν είχα
καμιά πλέον διάθεση να πάω, ούτε στο βουνό ούτε στις
πολιτικές οργανώσεις, γιατί ήμουν βέβαιος ότι δεν θα
πρόσφερα τίποτα το ουσιαστικό. Έκανα ένα είδος επι-
λογής. Ήμουν σίγουρος ότι η επιστημονική δουλειά που
θα έκανα στη Γαλλία θα ωφέλουσε το όλο κίνημα πολύ
περισσότερο από την παρουσία μου στην Ελλάδα. Και
το είπα. Έτσι, καθαρά και ξάστερα. Καταλάβαινα, από
ορισμένα προηγούμενα, ότι δεν είναι εύκολο να δουλέ-
ψει κανείς επιστημονικά στο κλίμα των Ελλήνων στις α-
νατολικές δημοκρατίες, κατά τον Εμφύλιο. Ο πρώτος
πυρήνας της Ιστορίας της Ελλάδας γράφτηκε όταν μου
ζητήθηκε μια μικρή Ιστορία για τα Ελληνόπουλα στις
λαϊκές δημοκρατίες. Το δέχτηκαν. Είχανε αντιρρήσεις ε-
κεί που δεν το περίμενα· ενώ για τις θέσεις μου για το
ΕΑΜ και για την αντίσταση δεν είχαν καμιά αντίρρηση,
μερικοί είχαν αντιρρήσεις για το ότι έβαζα στο ίδιο κα-
ζάνι την Αγγλία με τη Ρωσία, το 1821. Και επέμεναν –
και μερικοί ακόμα επιμένουν. Τους είχα απαντήσει τότε
ότι αν μερικοί κομμουνιστές θεωρούν ότι είναι απόγονοι
του τσάρου, του Ρομανόφ, εγώ δεν είμαι.

N.A.: Πριν προχωρήσουμε, όμως, στην ενασχόλη-
σή σας με το Que sais-je?, πείτε μας για κάτι που
δεν είναι ευρύτερα γνωστό. Πώς αντιμετώπιζε η
γαλλική προοδευτική διανόηση, τον τέλους της δε-
καετίας του '40, τον ελληνικό Εμφύλιο; Με τον
Eluard να έρχεται στο βουνό και να μιλάει με το
χωνί;

Όλη η αριστερά στη Γαλλία ήταν ερωτευμένη με τον
Μάρκο. Το ενδιαφέρον για τον Εμφύλιο ήταν γενικό. Α-
φού σε μοναστήρι, στην Gironde (κάτι μοναστήρια που
είναι χτισμένα μέσα στο βράχο), ο ηγούμενος του μονα-
στηριού με ρώτησε για τον Μάρκο. Τι γίνεται ο Μάρκος.
Όχι μόνο στους αριστερούς, αλλά και στους δεξιούς, σ'
όσους σκέφτονταν δηλαδή, ο Εμφύλιος στην Ελλάδα ή-
ταν ένα πρόβλημα.

*Όχι βέβαια κάτι ανάλογο με τον Ισπανικό Εμφύ-
λιο Πόλεμο, δέκα χρόνια νωρίτερα;*

Δεν ήταν έτσι όπως ήταν στον Ισπανικό Εμφύλιο, αλλά
είχε τρομερή απήχηση στη γαλλική αριστερά. Δεν ήταν
άγνωστος ούτε στη δεξιά. Μου φαίνεται ότι για την πε-
ρίπτωση του Προβελέγγιου, π.χ., οι ιερωμένοι φτάσανε
να κάνουν μέχρι διαβήματα στον Πάπα για να μην εκτε-
λεστεί. Θυμάμαι ένα επεισόδιο με την Humanité. Θυμά-

μαι που έγραφε τότε συνέχεια για τους Βουλγάρους. Διαρκώς έγραφε για το όνειρο των Βουλγάρων να βγουν στο Αιγαίο. Εμείς τα χρειαστήκαμε. Τους είπαμε: Εμείς τόσο καιρό είμαστε οι «εαμβούλγαροι» και τώρα να γράφετε εσείς τέτοια πράγματα; Φτάσαμε στον τότε διευθυντή της *Humanité*, τον Cassin· μας δέχτηκε στο σπίτι του και του εκθέσαμε την αντίθεσή μας με όλα όσα έγραφε η *Humanité* τον καιρό εκείνο. Και πραγματικά έπαψε να γράφει τέτοια πράγματα.

Είχαμε τότε καβγάδες και μεταξύ μας – με την καθοδήγηση. Ήθελαν τότε να ανακατευτούμε στον καβγά για την Τεργέστη, ανάμεσα στο Γιουγκοσλαβικό και το Ιταλικό Κ.Κ. Τους έλεγα: «Πού πάμε εμείς ξυπόλυτοι; Τι δουλειά έχουμε να ανακατευτούμε; Στο κάτω κάτω της γραφής, αν με στείλετε εκεί πέρα, εγώ θα πω ότι η Τεργέστη είναι ιταλική πόλη».

N.A.: Ο Τίτο για σας ήταν «προδότης»;

Για τον Τίτο γινόταν καβγάς ολόκληρος, από το 1945, με τους Γιουγκοσλάβους. Πρώτ' απ' όλα, γιατί τα ξέρανε όλα. Μεταξύ των φοιτητών, στις συζητήσεις που κάναμε, μας είχαν πρήξει κυριολεκτικά και τους τα λέγαμε χύμα. «Πού τα ξέρετε όλα; Το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα είχε ν' αντιμετωπίσει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες από σας. Δεν τα ξέρει όλα ο Τίτο».

Μετά, όταν άρχισε το αντίθετο, δηλαδή ο Τίτο «προδότης», εκεί, ομολογώ, τα βρόντηξα. Κατάλαβα ότι είχαμε χάσει κάθε έδαφος για σοβαρή συζήτηση για τα βαλκανικά προβλήματα. Οι κομμουνιστές διανοούμενοι της διασποράς περνούσαν μια περίοδο σύγχυσης. Η τότε πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης δεν ήταν ξένη με αυτή τη σύγχυση. Παρά ταύτα, πήρα ενεργό μέρος έως την τελευταία στιγμή στην αριστερή ομάδα. Μολονότι ορισμένοι διαφωνούσαμε με την τότε ηγεσία σε ορισμένες ακραίες θέσεις, και κατά τη γνώμη μας άστοχες θέσεις, ανεδαφικές. Όταν ο Στάλιν ανακάλυψε ότι υπάρχουν γλωσσολόγοι που δεν παραδέχονται την απόκτηση των γλωσσών από τις κοινωνικές τάξεις, ότι δεν υπάρχουν ταξικές γλώσσες, ότι δεν υπάρχει παρά εθνική γλώσσα, και ξεσπάθωσε τότε ο Στάλιν, οι γλωσσολόγοι μας μας κάνανε ολόκληρη διάλεξη για να μας δείξουν πόσο δίκιο είχε ο Στάλιν. Και τους είπαμε τότε, να μας αφήσουν ήσυχους, ότι αυτά τα οποία είπε ο Στάλιν δεν είναι καμιά ανακάλυψη, τα έχουν ανακαλύψει οι γλωσσολόγοι εδώ και πάρα πολύ καιρό, κι άλλα κι άλλα. Με είχαν θεωρήσει αναθεωρητή κ.λπ. Όπως σας είπα παραπάνω, οι εξόριστοι κομμουνιστές περνούσαν μια περίοδο σύγχυσης. Αξίζει κάποτε να γραφτεί στις λεπτομέρειές της αυτή η περίοδος, από όλους όσους την έζησαν και θυμούνται καλά τις λεπτομέρειες.

Στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα ανήκατε ποτέ; Όχι, ποτέ. Μια δυο φορές πήγα στις συγκεντρώσεις του και η κατάσταση ήταν ανάλογη. Παρακολούθησα μια περίοδο τον André Marty και τον Garaudy. Ήταν μια εποχή που δεν καταλάβαινα πλέον περί τίνος πρόκειται. Τι σχέση μπορεί να έχει η συγκεκριμένη πολιτική και, κυρίως, η τρέχουσα κομμουνιστική ιδεολογία με το μαρξισμό. Και στη Γαλλία, λοιπόν, γινόταν το ίδιο πράγμα, το ίδιο βιολί, αλλά ομολογώ ότι, παρά ταύτα, δεν αισθάνθηκα, ούτε την εποχή εκείνη ούτε ποτέ, κάποια α-

πομάκρυνση από το ΚΚΕ ούτε κάποια αμφιβολία για την προσωπικότητα του Ζαχαριάδη. Μ' άλλα λόγια, για μένα είναι η μόνη χαρισματική προσωπικότητα που πέρασε από το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, και συγχρόνως είχα την εντύπωση ότι πρόκειται περί ενός σοβαρού μυαλού, αντιφατικού όμως και αιχμάλωτου...

...Τίνος;

Δεν ξέρω. Μιας καθοδήγησης, ή, αν θέλετε, ενός μπλοκαρίσματος θεωρητικού γενικού. Καταλάβαινε τι του έλεγε. Ύστερα από τη γνωστή συζήτηση, μου έλεγε: «Πήγαινε στο Παρίσι και, όταν ξαναέρθεις, θα τα ξαναπούμε. Πάντως προς το παρόν δεν μπορώ να δημοσιεύσω το άρθρο σου. Και μη με ρωτάς γιατί. Δεν μπορώ να δημοσιεύσω το άρθρο σου. Είναι πολιτική πράξη».

N.A.: Φτάνετε λοιπόν στο Παρίσι, τον Δεκέμβριο του '45. Έχοντας εγκαταλείψει την τελειωμένη σας διδακτορική διατριβή, ξεκινάτε επιστημονικά κάτι τελείως καινούριο;

...Ναι, τη διατριβή μου για τη νομισματική κυκλοφορία επί Τουρκοκρατίας. Το νόστιμο είναι ότι, όταν γύρισα στην Ελλάδα και μ' έκαναν επίτιμο διδάκτορα στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, είχα ως θέμα της διάλεξής μου «Τα κυκλοφορούντα νομίσματα επί Τουρκοκρατίας». Τους είπα τότε: «Σας χρωστώ την υποστήριξη μιας διδακτορικής διατριβής στην ιστορία». Έτσι, στο Παρίσι ξεκίνησα εντελώς από την αρχή. Και ξεκίνησα με τον 18ο αιώνα. Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης.

Πώς βρεθήκατε στον 18ο αιώνα;

Είχα ήδη προετοιμάσει το σχέδιό μου. Ήταν μέσα στο κεφάλι μου ότι θέλω να «χτυπήσω» δύο στιγμές του ελληνισμού. Η μία ήταν ο 18ος αιώνας, που ήταν για μένα, η μεγάλη, η ουσιαστική τομή μιας μακράς διάρκειας.

N.A.: Το είχατε καταλάβει πριν φύγετε από την Ελλάδα;

Ναι. Πριν φύγω απ' την Ελλάδα, είχα ήδη κατασταλάξει. Μετά βέβαια προχώρησα πιο πολύ στο Βυζάντιο. Ήταν επίσης και οι όροι με τους οποίους δούλευα εκεί πέρα. Η πελατεία ζητούσε Βυζάντιο και λιγότερο νέο ελληνισμό. Παρά ταύτα, το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης έγινε ευμενώς δεκτό. Και τούτο, πέρα από τον πρόλογο που έχει ο Labrousse, που για μένα είναι ο μεγάλος ιστορικός της οικονομίας. Το βιβλίο αυτό το δούλευα από το '45 μέχρι το '47-'48. Πριν δε από αυτό, δημοσιεύτηκε το *Répertoire* της Θεσσαλονίκης-Καβάλας. Το έργο το εισηγήθηκε ο Sauvaget στην Ε.Ρ.Η.Ε. και το ενέκριναν ο Labrousse και ο Braudel.

Μετά, όμως, προχώρησα και η πελατεία ζητούσε Βυζάντιο και άρχισα να παρακολουθώ και μαθήματα της Rouyard, άρχισα να μελετώ και το Βυζάντιο. Γιατί πάντα θεωρούσα ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο του νέου ελληνισμού αν δεν ξεκινήσουμε από κάπου βαθύτερα... Εκεί όμως, στον 18ο αιώνα, έμαθα τους μηχανισμούς. Αλλά γι' αυτά μιλήσαμε πρωτότερα. Αρκεί να σας πω –και νομίζω ότι έχω αυτό το δικαίωμα– ότι τίποτε στη δουλειά μου δεν είναι τυχαίο· καμιά περίπτωση τυχαίου ευρήματος. Το Cadastre των Θηβών πήγα να το ζητήσω. Για την ιστορία, σας λέω ότι ασχολιόμουν κάποτε με τα μαθηματικά, με τα βυζαντινά μαθηματικά. Όχι γι' αυτά καθεαυτά, αλλά για να δω πώς

μετρούσαν τα χωράφια τους οι άνθρωποι. Χρησιμοποιούσα την έκδοση των γεωφυσικών αυτών σημειώσεων από τον Heiberg, ο οποίος και περιγράφει τα διάφορα χειρόγραφα. Και βλέπω ότι ένα χειρόγραφο του Βατικανού περιείχε Instrumenta Agriculturam Pertinentia... Και πήγα στο Βατικανό και το ζήτησα. Έτσι, βρέθηκα μπροστά στο μοναδικό Cadastre της αυτοκρατορίας, το οποίο είναι μια σειρά από φυλακτήρια φύλλα, στο τέλος ενός χειρογράφου. Το είχε δει ο Βέης, το είχε δει ο Louis Petit, το είχε δει ο Λάμπρου. Εγώ κατάλαβα αμέσως ότι είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, η πρακτική εφαρμογή ενός θεωρητικού έργου που είχε δημοσιεύσει ο Asburner και μετά ο Dölger.

Πηγές και σύνθεση

Ν.Α.: Πάντως, την ίδια περίοδο, μιλούμε τώρα για τη δεκαετία του '50, έχουμε την ενασχόλησή σας με την περίοδο της Τουρκοκρατίας και με το Βυζάντιο, αλλά και με τη νεότερη Ελλάδα. Για πρώτη φορά. Εδώ σας γίνεται μια κριτική ότι, ενώ σε σχέση με το Βυζάντιο και την περίοδο της Τουρκοκρατίας έχετε δουλέψει τις πηγές πολύ περισσότερο, για τη νεότερη Ελλάδα λέγεται ότι δεν υπάρχει αντίστοιχη θεμελίωση.

Δεν χρησιμοποίησα πρωτογενείς πηγές για τη νεότερη Ελλάδα. Χρησιμοποίησα όλες τις γνωστές έγκυρες μελέτες και γενικά συναφή έργα. Είναι, όμως, επίσης φανερό ότι οι τέτοιου είδους κριτές δεν κατάλαβαν ούτε το νόημα ούτε τους στόχους αυτού του μικρού βιβλίου. Η στόχευσή του ήταν να προσδιορίσει, και μάλιστα σε ορισμένα σημεία για πρώτη φορά, την προβληματική και τη θεματική της νεότερης Ελλάδας. Η χρησιμότητά του και η λειτουργικότητά του φάνηκαν από το γεγονός ότι τα προβλήματα με τα οποία καταπιάνονται άλλοι νεότεροι μελετητές είναι εν πολλοίς αυτά που καθορίζονται σ' αυτό το βιβλιαράκι.

Δεν μου χρειαζόταν εξαντλητική έρευνα στα αρχεία για τη χάραξη μιας προβληματικής.

Ν.Α.: Πολύς κόσμος δεν έχει υπόψη του, βέβαια, κάποια χειρόγραφα για μια δίτομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας, τα οποία πού βρίσκονται, μια και το 'φερε ο λόγος;

Είναι εδώ. Είναι γαλλικά γραμμένα, θέλω να ξαναγράψω για την Τουρκοκρατία, αλλά δεν είναι αυτό που με απασχολεί, γιατί και εκεί πάλι σύνθεση κάνω. Και αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι άλλο σύνθεση και άλλο δημοσιογραφία. Φτάνει μ' αυτό, το βιβλιαράκι έτσι κρίθηκε από την κριτική.

Ν.Α.: Οι επικριτές σας επικαλούνται δύο στοιχεία. Πρώτον, την όχι ανάλογον βάθος έρευνα των πηγών, στο οποίο ήδη απαντήσατε, και, δεύτερον, ότι εν πάση περιπτώσει, δεν μπορεί κανείς να μιλάει για ιστορία, έστω και συνθετική, αν δεν έχουν περάσει τουλάχιστον 50 χρόνια.

Λάθος. Μεγάλο λάθος κάνουν. Η ιστορία λέμε ότι είναι επιστήμη του παρελθόντος και παρελθόν είναι ως τα χθες. Μια ώρα πριν γράψει ο ιστορικός είναι παρελθόν. Επομένως μπορεί να γράψει και για το χθες.

Ν.Α.: Ναι, αλλά θα σας αντιτείνουν ότι δεν έχουμε πηγές για το χθες.

Κοιτάξτε να δείτε, δεν είναι ανάγκη να έχεις το σύνολο των πηγών. Ασφαλώς, όταν βρεθούν και άλλες πηγές θα μας διορθώσουν τα λάθη, θα αποσαφηνίσουν το πρόβλημα, θα το προσδιορίσουν πιο πολύ και θα δείξουν τις ανοησίες ή τα λάθη των τάδε ιστορικών. Αλλά οι ελάχιστες πηγές που έχεις για το παρόν, όταν χρησιμοποιούνται από ανθρώπους στους οποίους έχεις εμπιστοσύνη και όταν συγκριθούν με ολόκληρη τη σχετική βιβλιογραφία, φτάνουν για να τεθούν τα ουσιαστικά προβλήματα. Και ο, έστω και προσωρινός αυτός, καθορισμός των προβλημάτων είναι απαραίτητος για να καθοδηγήσει την έρευνα στις πηγές. Η εργασία στις πηγές δεν είναι τυφλή. Χρειάζεται καθοδήγηση από την προβληματική.

Πιστέψτε με, αισθάνομαι σίγουρος όταν βλέπω ότι οι νέοι που κάνουν έρευνα σήμερα, επί τη βάσει αρχείων, καταλήγουν, πολλές φορές, στα ίδια συμπεράσματα. Είναι τυχαίο αυτό το πράγμα;

Ν.Α.: Δηλαδή βασιζόμαστε τελικά...

... Τελικά βασιζόμαστε σε ορισμένες πληροφορίες και σε διαίσθηση για να θέσουμε ένα πρόβλημα. Η ιστορία έχει ένα μέρος διαισθητικό, όπως και η φυσική. Εάν, ξεκινώντας από ορισμένα δεδομένα, δεν έχεις τη δύναμη να πιάσεις το συσχετισμό ορισμένων πραγμάτων και να βάλεις ένα πρόβλημα, μην κάνεις ιστορία. Διότι, εάν δεν έχεις αυτή τη διαίσθηση, είναι δυνατόν να χαθείς. Εάν δεν έχεις αυτή τη δύναμη –ας την πούμε με τ' όνομά της: τη δημιουργική δύναμη– όχι του μυθιστοριογράφου, αλλά του καλλιτέχνη, του ποιητή αν θέλεις, να δεις πώς μπλέκονται, να δεις το σπινθήρα που ξεπηδά ανάμεσα σε διάφορα γεγονότα και ιδέες, μην κάνεις ιστορία. Να κάνεις αποδελτιώσεις των πηγών και παράταξη δελτίων.

Ν.Α.: Συνεπώς, η ιστορία είναι δουλειά καλλιτεχνών;

Είναι και καλλιτεχνών δημιουργών. Ασφαλώς, για να λύσεις ένα πρόβλημα, είσαι υποχρεωμένος να έχεις πλήρη εποπτεία των πηγών. Αλλά δεν αρκεί αυτό. Πρέπει να μπορείς και να το θέσεις, και μάλιστα γερά. Γι' αυτό, πέντε καλές πηγές, που σου επιτρέπουν να δεις μια σύγκρουση, φτάνουν. Και αυτό προσπάθησα να κάνω. Ιδιαίτερα, μάλιστα, στη σύνδεση της οικονομικής ιστορίας με την πνευματική ιστορία.

Θα θεωρήσω ότι το βιβλίο αυτό, η Επισκόπηση, θα έχει κάνει τη δουλειά του όταν ξεπεραστεί με τον εμπλουτισμό της νεοελληνικής προβληματικής, πράγμα που αρχίζει να γίνεται.

Σ.Π.: Πώς αντιμετωπίζετε εσείς τις νέες φουρνιές των ιστορικών, που έχουν φανεί τις τελευταίες δυο δεκαετίες;

Είμαι από τους ανθρώπους που ενθουσιάζονται πραγματικά όταν δουν ότι κάτι προχωρεί. Είμαι πιο περήφανος για τις διατριβές των μαθητών μου απ' όσα έχω γράψει εγώ.

Ν.Α.: Ένα άλλο πρόβλημα τώρα: Δεν έχετε ορισμένες φορές την αίσθηση, σε σχέση με τους νεότερους ιστορικούς, ότι προκειμένου να υπηρετηθεί η ανάγκη –που και σεις δέχεστε– εργασιών υποδομής, μερικές φορές καταλήγουν σ' ένα σχολαστικισμό, αποφεύγοντας γενικεύσεις, δηλαδή συνθέσεις;

Η πορεία του ιστορικού είναι διπλή: Οι συνθέσεις γίνο-

ναι έστω και όταν δεν έχει εξαντληθεί το πραγματολογικό υλικό· τουλάχιστον από μια ηλικία και πέρα, όταν έχει σχηματίσει από τις προηγούμενες εργασίες του κάποια μεθοδολογία και προβληματική, και μπορεί να παρουσιάσει γόνιμες υποθέσεις εργασίας, με την προϋπόθεση ότι όλες αυτές οι υποθέσεις στηρίζονται κάπου.

Η κάποτε μερική ή γενικότερη σύνθεση μπορεί να γίνει ύστερα από μια προετοιμασία έργων υποδομής. Το κακό αρχίζει όταν λίγοι από τους ερευνητές έχουν έργα

υποδομής. Είναι ζήτημα ισορροπίας ανάμεσα στη δημοσίευση των ντοκουμέντων και τις προσπάθειες τμηματικών προσεγγίσεων, που θα βοηθήσουν για να γίνουν οι μεγαλύτερες και ευρύτερες συνθέσεις.

Εκείνο που δεν ανέχεται ο ιστορικός είναι να προτείνονται γενικές ιδέες — ξεκινώντας από ελάχιστα, ελάχιστος σημασίας τεκμήρια. Εκείνο επίσης που δεν ανέχεται ο ιστορικός είναι η τυφλή μίμηση έτοιμων μεθοδολογικών σχημάτων, χωρίς να εξετάζεται αν ταιριάζουν στην πραγματικότητα που ερευνάται. Η μίμηση, επίσης, λεκτικών τρόπων και ύφους που δεν ταιριάζουν στο βαθμό της επεξεργασίας της γλώσσας μας.

Πρέπει να παραδεχτούμε ότι η κυριαρχία της γλώσσας που έχουν, π.χ., ο Braudel ή ο Marc Bloch ή οι νεότεροι Γάλλοι, είναι πολύ βαθύτερη από τη δική μας. Και όμως κι αυτοί ακόμα, ιδίως οι νεότεροι Γάλλοι, είναι ακαταλαβίστικοι και στην ίδια τους τη γλώσσα. Όλοι αυτοί, και ακόμη περισσότερο οι Έλληνες μμητές τους, έχουν εισαγάγει στην Ελλάδα μια νεοσχολαστική γλώσσα, δεν τη καταλαβαίνει κανείς, πολλές φορές ούτε και οι ίδιοι. Κάποιος από τους παλιότερους, ο Ηλίας Ηλιού, νομίζω, χωρίς να είμαι βέβαιος, είπε κάποτε ότι μερικοί διανοούμενοι-επιστήμονες θολώνουν τα νερά τους για να φαίνονται βαθιά. Το πρόβλημα είναι να προσπαθείς να είσαι πάντα σαφής, όταν πραγματικά έχεις να πεις κάτι πολύπλοκο, χωρίς να απλοϊκοποιείς τη διατύπωσή σου. Κι αυτό είναι από τα δυσκολότερα επιτεύγματα.

Ένα άλλο που μπορεί κανείς να προσάψει στους Νεοέλληνες ερευνητές, είναι ότι πολλές φορές καταπιάνονται με τα μεγάλα γενικά διεθνή προβλήματα, και όταν δεν έχουν τίποτα καινούριο να πουν, και παραμελούν τα συγκεκριμένα προβλήματα του τόπου, ασχολούνται π.χ. με το γενικό πρόβλημα της υπανάπτυξης, γενικά, όχι με την οικονομική εξέλιξη της Ελλάδας. Πολλές φορές μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι πολλά από αυτά τα γραπτά δεν χρειάστηκαν για να γραφτούν παρά μόνο το διάβασμα ορισμένων εισαγωγών ξένων γνωστών θεωρητικών έργων. Κι αυτό βέβαια είναι χρήσιμο για τη μετάδοση της γνώσης και σαν προϋπόθεση μιας συγκεκριμένης έρευνας συγκεκριμένου προβλήματος, αλλά πρέπει να υπάρχει η συνείδηση ότι αυτό αποτελεί προσφορά ενός χρήσιμου εγχειριδίου και όχι πραγματικά πρωτότυπης εργασίας. Και να μην ξεχνάμε ότι μόνο η μελέτη μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας μπορεί ίσως να οδηγήσει και σε νέες πρωτότυπες θεωρητικές εργασίες.

Σ.Π.: Υπάρχει κάποιο πρόβλημα το οποίο θα προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε εδώ. Πολλοί από τους άμεσους μαθητές σας και κοινωνούς της δουλειάς σας έχουν επηρεαστεί από το έργο σας. Έχουμε όμως την αίσθηση, έτσι σχηματικά, ότι αρκετοί ομνύουν στ' όνομά σας, έχουν όμως ριζικά απομακρυνθεί. Ενώ άλλοι που κινούνται στο ίδιο μήκος κύματος, δεν το αναγνωρίζουν και τόσο, στρεφόμενοι προς άλλες κατευθύνσεις. Αυτό το φαινόμενο δεν είναι παράδοξο;

Όχι. Είναι το πιο ομαλό φαινόμενο που υπάρχει στη γενική ιστοριογραφία. Όσοι έχουν ήδη ανεξαρτητοποιηθεί, έχοντας ξεκινήσει από την προβληματική μου και έχουν πάει πολύ μακριά, αυτοί δεν με αγνοούν, όπως δεν

αγνοούν και όσους τους έχουν δώσει αφορμές. Δεν χρειάζεται να αναφέρω ονόματα. Οι άλλοι, οι οποίοι ουσιαστικά δεν έχουν προσφέρει πολλά πράγματα στην προβληματική, αυτοί νομίζουν ότι απομακρύνονται. Εγώ το θεωρώ ομαλό αυτό το πράγμα, νόμιμη φιλοδοξία, αρκεί να έχει πραγματικό στήριγμα.

Όσο για τη δική μου μέθοδο, προσπάθησα, κυρίως, να μην προχωρώ πουθενά με αποφάνσεις και να θέτω απλώς κάποια προβλήματα, να υποδεικνύω τι έρευνα πρέπει να γίνει. Δηλαδή, εκείνο το οποίο σκοπεύω κάποτε να κάνω, αν μπορέσω, θα είναι μια έκδοση της Επισκόπησης όχι μόνο με βιβλιογραφία απλώς, η οποία υπάρχει, αλλά κάτω από την κάθε πρόταση να περιέχει ένα «état de questions», μια σειρά ερωτήματα: Τι πρέπει να διερευνηθεί, πώς πρέπει να συμπληρωθεί. Κατευθύνσεις έρευνας δηλαδή.

Ν.Α.: Από ένα σημείο και πέρα, αρχίζετε εσείς πλέον να διαμορφώνετε τους νεότερους. Ποιοι είναι, κατά τη γνώμη σας, οι τομείς προς τους οποίους κατευθύνετε τους νεότερους; Στις δεκαετίες του '50 και του '60.

Ξέρετε πολύ καλά ότι στο Παρίσι, εκείνα τα χρόνια υπήρχαν 13 πανεπιστήμια. Σε κάθε διατριβή που είχε τη λέξη «Grèce» και ήταν στα πλαίσια των ανθρωπιστικών επιστημών, με καλούσαν στην κριτική επιτροπή.

Ν.Α.: Πιστεύω ότι πολλοί ερχόντουσαν και σε σας, λόγω της δυνατότητας προσανατολισμού σε κάποιες συνθέσεις, που παρείχατε.

Εκείνο που ζητά ο νέος ερευνητής από κάποιον παλαιότερο είναι να μπορεί εύκολα να στρογγυλεύει κάποια πράγματα. Να έχει κάποια εποπτεία μιας συνοχής, για να υποδεικνύει κατευθύνσεις, ακόμη και σε ειδικά θέματα, και να συζητά γι' αυτά με τους νεότερους. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα: Χωρίς να έχω κάνει μελέτες για τον Καβάφη, να μπορώ να κουβεντιάζω με τον Σαββίδη, π.χ., για τα προβλήματα που έθετε η μελέτη του Καβάφη. Κάτι ανάλογο θα έλεγα για τα δοκίμιά μου για τον Σικελιανό και τον Βαλαωρίτη. Το κείμενό μου για τον Σικελιανό είναι η αδυναμία μου από πλευράς κειμένου. Βγάζω το άχτι μου, το λογοτεχνικό. Δεν μπορεί ένας πραγματικός Επτανήσιος και ιστορικός να μην έχει κάποια λογοτεχνική τάση. Ιστορία γράφεις έτσι κι αλλιώς. Το ζητούμενο είναι να μη γράφεις διαλυμένο λόγο.

Ν.Α.: Πάλι μια προβοκατόρικη ερώτηση: Θεωρείτε τον εαυτό σας «καθολικό διανοούμενο», όπως λένε;

Ειλικρινά σας λέω ότι δεν θεωρώ τον εαυτό μου διανοούμενο. Δεν ξέρω τι θα πει «καθολικός διανοούμενος». Μου φτάνει να κάνω «μαστόρικά» τη δουλειά μου, με στοιχειώδη γνώση της «τέχνης» μου.

Ν.Α.: Μα ξέρουμε ότι σας συγκινεί η τέχνη, όχι μόνο η λογοτεχνία, αλλά και η εικαστική τέχνη και η μουσική.

Με συγκινεί η λογοτεχνία, το θέατρο ιδιαιτέρως. Όλες αυτά τα θεωρώ στοιχεία τα οποία φτιάχνουν τον ιστορικό, για τον οποίο κάποια καλλιτεχνική ευαισθησία είναι απαραίτητη. Και τα μαθηματικά με συγκινούν. Έχω φτιάξει ολόκληρη πραγματεία, τρεις φακέλους, για τα

βυζαντινά μαθηματικά, η οποία δεν εκδόθηκε ακόμα. Και ξεκίνησα να τα δω σαν ιστορικά ντοκουμέντα. Ακόμα το θέατρο του Ίψεν, που μου 'μαθε ότι μπορεί κανείς να πεθάνει για τις ιδέες ενός άλλου, να ζήσει όμως με την ιδέα ενός άλλου δεν μπορεί. Λοιπόν, για τον Σικελιανό, για τον Βαλαωρίτη, εάν δει κανείς τις μελέτες μου, θα διαπιστώσει ότι δεν θέτω φιλολογικά προβλήματα, παίρνω τα κείμενά τους σαν ντοκουμέντα ιστορικά. Και αν δεν καταλάβαινα και λίγο από ποίηση, αν δεν

είχα μια σχετική ευαισθησία, δεν θα έκανα ποτέ μου ιστορία. Θα έκανα στατιστική.

Για να πούμε και κάτι που αφορά την ιστορία περισσότερο: Ωραία, σέβομαι, θεωρώ απαραίτητη την ποσοτική ιστορία. Αν όμως η ποσοτική ιστορία δεν μεταβληθεί σε ποιοτική, δεν αξίζει. Αυτή καθ' εαυτή δεν βλέπω να έχει νόημα. Και εκεί θεωρώ πράγματι ότι υπάρχει ένα πρόβλημα στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία. Είναι χρησιμότητα δουλειά η ποσοτική προσέγγιση. Μόνη της, όμως, δεν έχει αντικείμενο. Εάν δεν πάρει το αποτέλεσμα κάποιος, ή ο ίδιος, να τη μεταβάλει σε ποιοτική ιστορία, είναι για μένα λειψή.

Ν.Α.: Μήπως, για να γενικεύσω λίγο, δεν αξίζει η ιστορία που δεν οδηγείται σε συνθέσεις; Παράδειγμα: Το συνέδριο για την περίοδο 1936-1944, στο οποίο ήσαστε πρόεδρος, που έγινε το 1984 στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Συμφωνείτε ή όχι ότι ο τόνος του συνεδρίου ήταν προς την κατεύθυνση της ανάδειξης κάποιου αρχαιικού υλικού, αλλά έλειπε μια συνθετική προσπάθεια;

Σύμφωνοι. Αλλά είναι και ένα άλλο πράγμα. Και σας είπα ήδη την αντίληψή μου για τις σχέσεις ανάμεσα στη σύνθεση και την παρουσίαση του αρχαιικού υλικού, των πηγών γενικότερα. Για κάποιον, όμως, που είναι υπεύθυνος πλέον για τις γενικές ερευνητικές κατευθύνσεις μιας εποχής, έχει σημασία να έχει συνείδηση ότι δεν μπορεί να φτάσει παρά σε μια προσωρινή, πάντα προσωρινή, σύνθεση. Σε τελειωτική σύνθεση δεν θα φτάσει κανείς και ποτέ. Κάθε εποχή θα έχει τη δική της σύνθεση. Θα βλέπει ορισμένα προβλήματα διαφορετικά, από διαφορετικές σκοπιές. Όμως υπάρχουν ορισμένες στιγμές όπου πρέπει να επιβληθούν ορισμένες προτεραιότητες. Γι' αυτή την περίοδο, '36-'44, πρέπει να βγει το υλικό, καθώς επίσης να βγάλεις από τον καθένα ό,τι έχει στην κοιλιά του. Δεν μπορείς σώνει και καλά να τραβήξεις την κατεύθυνση που θέλεις. Εσύ έχεις ορισμένα πράγματα στο μυαλό σου. Η έννοια του δασκάλου ή του διευθυντή ερευνών είναι να βγάλει αυτά που κάθε ερευνητής μπορεί να δώσει. Αλλά όχι παραπάνω. Διότι θα αποτύχει. Όλη η τέχνη είναι, από όλους αυτούς που πήρανε μέρος, να τους δώσεις την αφορμή να δώσουν ό,τι έχουν, ξέροντας ότι θα έρθουν κάποιον άλλοι οι οποίοι θα τα προχωρήσουν. Επομένως, και η τμηματική ιστορία έχει για μένα τη χρησιμότητά της και την αντικειμενικότητά της. Υπάρχουν ορισμένα βιβλία που δεν οδηγούν πουθενά. Μπορούν όμως να χρησιμοποιηθούν ως βάση για να πας παραπέρα. Και εκεί χρειάζεται η βοήθεια του δασκάλου, να δείξει το δρόμο και να σπρώξει σε κάποιες κατευθύνσεις. Το σημείο αυτό είναι που προσάπτω σε ορισμένες νεότερες μελέτες, ότι δηλαδή σταματούν στο περιγραφικό μέρος, μολονότι και αυτό είναι χρήσιμο.

Ν.Α.: Δεν έχω καταλάβει τελείως. Αυτό προσάπτετε κυρίως ή το αντίστροφο;

Και το ένα και το άλλο. Δηλαδή υπάρχουν εκείνοι που κάνουν κάποιες επιπόλαιες συνθέσεις, χωρίς να έχουν προχωρήσει σε βάθος στην πραγματολογική έρευνα, και άλλοι που μένουν σε κάποιο περιγραφικό και τυπολογικό στάδιο. Είναι κάπως δύσκολο να καθορίσει κανείς σε λίγες γραμμές τη μέθοδο και το περιεχόμενο της ολικής ιστορίας.

Στην προσπάθειά του να συνθέσει τα στάδια της υλικής ζωής των ανθρώπων με τα πεδία της συνειδήσής του, του «υπεροικοδομήματος», ο ιστορικός που είπαμε δεν αρκείται σε γενικότατες κοινότοπες και γενικής εφαρμογής, αλλά αναζητά τους συγκεκριμένους, κάθε φορά, σε κάθε εποχή, μηχανισμούς, με τους οποίους πραγματοποιείται η μετάβαση από το ένα πεδίο στο άλλο... Στην προσπάθειά του αυτή ο ιστορικός, να απαριθμήσει και να περιγράψει και ακόμα να εξετάσει κάθε πεδίο χωριστά, είτε της υλικής ζωής είτε της πνευματικής, χρησιμοποιώντας για την κάθε περίπτωση την ιδιαίτερη μεθοδολογία του κάθε κλάδου, θα φτάσει στην επιθυμητή ιστορική σύνθεση. Έτσι, η ιστορική μέθοδος δεν συνίσταται στο συνονθύλευμα επιμέρους μεθόδων (ποσοτικών, ποιοτικών, ψυχολογικών κ.λπ.), αλλά ξεκινώντας από την τεχνική όλων αυτών των disciplines, και χρησιμοποιώντας όλες τις τεχνικές που διαθέτει η εποχή του, και τελειοποιώντας τα εργαλεία όλων των επιστημών (μαθηματικά, στατιστική κ.λπ.), να κατασκευάσει έναν ιδιαίτερο ιστορικό λόγο.

Η ιστοριογραφία σήμερα είναι έργο διεπιστημονικό, ο ρόλος όμως του ιστορικού δεν είναι να περισυλλέξει τους προβληματισμούς και τις μεθοδολογίες των επιστημών, αλλά να καταφέρει σε μια υπέρτατη σύνθεση να δημιουργήσει μια ιδιαίτερη μεθοδολογία της ιστορίας.

Ν.Α.: Δηλαδή, μιλάμε, τελικά για δύο σχολές;

Δεν ξέρω αν είναι δύο σχολές. Εγώ δεν πιστεύω, κατά βάση, στις σχολές. Πολλοί άνθρωποι, που ξεκινούν από την ίδια σχολή και εφαρμόζουν τις ίδιες μεθόδους, καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα και το έργο τους έχει διαφορετική εμβέλεια.

Ν.Α.: Θα μπορούσε κανείς σχηματικά να πει ότι, από τη μια, είναι οι αγγλοτραφείς που είναι οι εμπεριριστές και, από την άλλη, είναι οι γαλλομαθείς;

Ούτε αυτή η γενίκευση μπορεί να γίνει. Πολλοί αγγλοτραφείς οδηγούνται σε γενικεύσεις και θεωρητικοποιήσεις. Υπάρχουν άλλοι οι οποίοι μαζεύουν και οργανώνουν το πραγματολογικό υλικό. Χρήσιμη δουλειά. Δεν είναι μόνο μερικοί μαρξιστές που ξεκινούν από ορισμένα γενικά σχήματα, αλλά και άλλοι, μη μαρξιστές ή παραμαρξιστές, που παίρνουν μια γενίκευση, που μπορεί να προσαρμόζεται στα ευρωπαϊκά πράγματα, και την κολάνε στα δικά μας. Αυτό δεν είναι επιστήμη. Αυτό τον εύκολο εντυπωσιασμό, με τη μεταφορά ξένων προτύπων, προσπάθησα να τον σταματήσω. Η δουλειά μου, αν έχει προσφέρει κάτι, είναι αυτό.

Σ.Π.: Όταν μιλάμε για την ιστοριογραφία του Βυζαντίου σήμερα, μιλάμε για μελέτες που γίνονται κατ' εξοχήν εκτός Ελλάδας, από ξένους μελετητές.

Υπάρχουν και εδώ ορισμένες μελέτες που είναι πολύ καλές.

Ν.Α.: Εδώ μπαίνει το πρόβλημα της αυτογνωσίας της δικής μας γενιάς, όπου η έμφαση είναι στο πρόσφατο παρελθόν. Για να δούμε πού πάμε.

Υπάρχει αναμφισβήτητη η στροφή προς την ιστορία του νεότερου ελληνισμού.

Με την αρχαία ελληνική ιστορία τι γίνεται;

Με την ιστοριογραφία του αρχαίου ελληνισμού, εκτός

από τους παλαιούς, δεν υπάρχουν νεότεροι άνθρωποι που να ασχολούνται σοβαρά. Ένας μόνο ή δύο.

Σ.Π.: Σε σχέση με τη δεκαετία του '40, νομίζετε ότι συνεχίζεται, έτσι γενικά, πορεία ιδεολογικής κατάρτησης από διάφορες μεριές, ενδοελλαδικά και εξωελλαδικά, αντί της συνθετικής αντιμετώπισης; Ενδοελλαδικά αναλόγως των ιδεολογικών τάσεων, και εξωελλαδικά αναλόγως από το αν προέρχεται από τη γερμανική ιστοριογραφία ή την αγγλική; Νομίζω ότι σε κάποιο βαθμό ναι. Ακόμα δεν έχουμε απαλλαγεί από τα πολλαπλά σύνδρομα της περιόδου. Σε οριστική σύνθεση, όπως έλεγα και πριν, δεν μπορεί να φτάσει κανείς ποτέ. Ιδιαίτερα όμως όταν έχεις να κάνεις με περιόδους που είναι τόσο πρόσφατες, όπως η δεκαετία του '40, για τις οποίες μόλις τώρα άρχισαν ν' ανοίγουν τα αρχεία και να βγαίνουν πρόσθετες πηγές. Ντοκουμέντα, προσωπικά αρχεία. Τώρα επιτρέπεται να γίνουν κάποιες απόπειρες μεγαλύτερων συνθέσεων. Αλλά πρέπει να καταλάβουμε ότι καμιά σύνθεση δεν μπορεί να είναι οριστική, και όταν ακόμη θα έχουν βγει όλα τα ντοκουμέντα, τα πάντα, για μια εποχή. Διότι μια άλλη γενιά που θα έλθει θα θέσει άλλα προβλήματα. Και θα δει ορισμένες άλλες όψεις. Αν συνειδητοποιήσουμε αυτό το πράγμα, τότε όλα είναι ωραία και καλά. Όταν, συνειδητά τουλάχιστον, πάψουμε να κάνουμε ιδεολογική χρήση της ιστορίας, για να εξασφαλίσουμε έτσι τη σχετική αντικειμενικότητα των «μερικών γενικεύσεων» στις οποίες φτάσαμε, και οι οποίες σίγουρα θα συμπληρωθούν και θα διευρυνθούν από τις μελλοντικές γενιές.

Ν.Α.: Εγώ θα 'θελα να επανέλθουμε στη συζήτηση για τη Γαλλία εκείνη την εποχή. Έχοντας πλέον γυρίσει στην Ελλάδα, οριστικά σχεδόν, αν και διατηρείτε τους δεσμούς σας με τη Γαλλία, βλέποντας δε από απόσταση αυτή την τριακονταετία, τη σχέση σας με το γαλλικό ακαδημαϊκό περιβάλλον, με τους Γάλλους συναδέλφους σας, πώς την βλέπετε; Τους βλέπετε ως κλειστούς, ως ανοιχτούς; Δεν ξέρω. Εξαρτάται. Οι Γάλλοι είναι και μεταξύ τους κλειστοί. Δεν είδα ποτέ φιλίες ανοιχτές. Υπάρχουν άνθρωποι με πραγματικά ανοιχτούς ορίζοντες και υπάρχουν άλλοι με μια στενότητα ωφελιμιστική. Δεν μπορεί να κάνει κανείς γενίκευση ορισμένων ανθρώπων. Δεν ξέρω, π.χ., εγώ ότι σε δύο ανθρώπους χρωστώ ό,τι έκανα στη Γαλλία. Ο ένας είναι ο Sauvag  , τον οποίο γνώρισα ενώ σπούδαζα τουρκικά στη Σχολή των Ανατολικών Γλωσσών του Παρισιού – τα παράτησα, καταλαβαίνω μερικά ελάχιστα τούρκικα. Με δική του πρωτοβουλία εργάστηκα στο C.N.R.S. Και κατόπιν τον Lemerle, που με υποστήριξε. Αλλά όλα αυτά τα πράγματα σταματούν σε ένα ορισμένο σημείο. Από κει και πέρα, με τους συναδέλφους είχα σχέσεις στο πλαίσιο των διαφορών σεμιναρίων.

Η επιστροφή

Ν.Α.: Και έρχεται το '74. Το '74 έχει κανείς την εντύπωση ότι όχι τόσο σε επίπεδο επιστημονικής παραγωγής, αλλά σε επίπεδο προγράμματος, καθημερινής ζωής, κάτι ριζικό αλλάζει σε σας. Είστε πλέον δημόσιο πρόσωπο. Όχι αμέσως, αλλά μετά το 1978-79. Άκουσα πρόσφατα να γίνεται, π.χ.,

κριτική για κάποιους που είναι μέλη διοικουσών επιτροπών πανεπιστημίων, επαρχιακών πανεπιστημίων, και δεν πήγαν σαν τον Σβορώνο να μείνουν στα μέρη αυτά.

Κατ' αρχάς, εγώ δεν το πήρα χαμπάρι ότι κάτι άλλαξε. Εκείνο που μπορώ να πω είναι ότι ανήκω σε μια γενιά την οποία χαρακτηρίζει η υπευθυνότητα.

Ν.Α.: Ποιες ήταν, λοιπόν, οι προτεραιότητές σας; Η προτεραιότητά μου ήταν να γνωρίσω την Ελλάδα. Πρώτον, εφόσον ήθελα να κάνω ελληνική ιστορία. Την Αθήνα την ήξερα *mutatis mutandis*. Τους πνευματικούς της ανθρώπους τους ήξερα, άλλους λιγότερο άλλους περισσότερο, τη γενιά μου, με την οποία ανατράφηκα, με την οποία εδούλεψα, την ήξερα αρκετά καλά και δεν αισθανόμουν την ανάγκη να τη γνωρίσω παραπάνω.

Στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, άκουσα πολλά και έμαθα πολλά. Θυμάμαι, λοιπόν, ανθρώπους και φίλους, ακόμα στο Παρίσι, που με ειρωνεία αντιμετώπιζαν την επιστροφή μου στην Ελλάδα, με την πρώτη προτεραιότητα που έθετα να γνωρίσω αυτό τον τόπο: ότι κάνω σαν τον ιεραπόστολο; τον Κοσμά τον Αιτωλό, μου λέγανε. Και τους έλεγα εγώ ότι δεν καταλάβατε ότι γύρισα στην Ελλάδα, ύστερα από 32 χρόνια, με την επιθυμία να γνωρίσω αυτό τον κόσμο και αυτό τον τόπο που δεν ήξερα. Εκτός από τη Λευκάδα και την Αθήνα, δεν την ήξερα την υπόλοιπη Ελλάδα. Δεν είχα πάει ούτε στους Δελφούς. Ακόμα και ως τα τώρα, δεν έχω πάει στο Άγιο Όρος, για το οποίο τόσα χρόνια δούλεψα! Και τόλμησα να βάλω τα χωράφια του στο χάρτη.

Δεύτερον. Τόσα χρόνια στη Γαλλία έχω διευθύνει ή πάρει μέρος σε κριτικές επιτροπές πολλών διατριβών, Ελλήνων και ξένων. Λοιπόν, ένα μεγάλο ποσοστό από τους Γάλλους – και από τους μη Γάλλους, Εγγλέζους κ.λπ. – έχουν περάσει από τα χέρια μου. Επιθυμία μου ήταν να γνωρίσω επιτέλους και τα Ελληνόπουλα, πέρα από εσάς, που σας ήξερα από το Παρίσι, την Αγγλία κ.λπ. Ακόμα μου είναι αδύνατο, όπως ίσως σε κάποιους άλλους, να παρουσιάσω σε διοικούσα επιτροπή πανεπιστημίου, χωρίς να γνωρίζω τα πραγματικά προβλήματα του πανεπιστημίου. Από μέσα δηλαδή.

Σπεύσατε λίγο σ' αυτό το σημείο. Υπονοήσατε ότι δεύτερη προτεραιότητα ήταν να φτιαχτεί ένα καλό πανεπιστήμιο. Μια καλή Σχολή Ιστορίας.

Πάει μαζί με το πρώτο. Να συμβάλω δηλαδή στο να φτιαχτούν ορισμένοι νέοι Έλληνες επιστήμονες. Να μη φτιάχνω μονάχα νέους Γάλλους και Άγγλους ή Αμερικανούς επιστήμονες, στα πλαίσια των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων της Γαλλίας.

Ν.Α.: Με την απόσταση των κάποιων ετών, θυμάμαι ότι σας είχα υποβάλει εγώ προσωπικά το ερώτημα: Οι καινούριοι ιστορικοί ίσως να φτιάχνονταν καλύτερα με μια δίτομη ιστορία παρά με ένα πανεπιστήμιο, το οποίο θα ζήσει με την κακοδιαμονία αυτού του τόπου. Τι έχετε να πείτε μετά από αυτά τα χρόνια. Δεν μετανιώσατε;

Όχι. Νομίζω ότι κάτι βγήκε από την επαφή μου με τους φοιτητές, με τους συναδέλφους, με την οργανωτική μου δράση. Βγήκαν πράγματα που ένα εγχειρίδιο δεν θα κατόφερνε.

Ν.Α.: Συνεπώς, παρά την κακοδαμονία του ελληνικού πανεπιστημίου, που είναι γνωστή, νομίζετε ότι κάτι βγήκε.

Σαφώς ναι. Και απόδειξη είναι ότι τώρα στην Κρήτη έχουμε τρεις-τέσσερις λαμπρούς επιστήμονες, που βγήκαν μέσα απ' τη Σχολή.

Θυμάμαι την ερώτηση που μου είχε υποβάλει, στη διάλεξη που έδωσα στο Χάρβαρντ, ένας από τους ακροατές σηκώθηκε και ρώτησε: «Κύριε καθηγητά, όλα αυτά που μας είπατε είναι σωστά και ωραία, αλλά όλο αυτό το αίμα που χύθηκε, τι απόγινε; Πού πήγε;» Εκεί είχα συγκινηθεί πραγματικά. Δάκρυσα. Πραγματικά δεν ήξερα τι να πω. Κι εκεί αστραπιαία μου ήρθε η φράση με την οποία τελειώνει η εισήγησή μου στα Πρακτικά του Συνεδρίου: τη συνέλαβα εκείνη τη στιγμή.

Του είπα: «Κοίταξε, η λύση στην ιστορία μοιάζει με την κάθαρση της τραγωδίας. Γίνεται μέσα μας και η επίδρασή της στη γενική εξέλιξη ενός έθνους δεν είναι πάντοτε άρεση. Είναι μακρινή».

Γι' αυτό είχε μεγάλη σημασία για μένα η επιστροφή μου εδώ. Ο ιστορικός έχει ανάγκη από την άμεση επαφή. Οι επαφές μου στο εξωτερικό ήταν πνευματικές, έμμεσες. Εδώ είχα μια αμεσότερη επαφή.

Ν.Α.: Συνεπώς, διακρίνει κανείς στα λόγια σας μια σχετική αισιοδοξία. Τα τριάντα χρόνια που λείψατε δεν ήταν να κουβεντιάζει κανείς για σοβαρό πανεπιστήμιο, ιδιαίτερα στις κοινωνικές επιστήμες. Δεν υπήρχε ελευθερία και επομένως – με μερικές πολύ γνωστές εξαιρέσεις – δεν μπορούσε να υπάρξει και σοβαρή έρευνα. Πριν φύγετε, το πανεπιστήμιο ήταν σχετικά ανοιχτό, όπως είπαμε στην αρχή της συζήτησης, και ενδεχομένως ξαναγίνεται ανοιχτό και σήμερα. Η σύγκριση των δύο, του πανεπιστημίου του τότε και του σήμερα, ποια είναι;

Δεν ξέρω. Υπάρχει σήμερα ένα υλικό φοιτητικό πρώτης γραμμής, το οποίο νομίζω ότι έχει ξεστράτισει. Έχει χάσει το στόχο. Αλλά, από την άλλη μεριά, είναι πιο προβληματισμένο, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις. Στο καθηγητικό προσωπικό υπάρχουν επίσης ορισμένες προσωπικότητες πρώτου μεγέθους. Όμως υπάρχει μια, κατά τη γνώμη μου, παρεξήγηση των δημοκρατικών θεσμών και της εφαρμογής τους μέσα στο πανεπιστήμιο. Όσο και να το κάνεις, υπάρχει ιδιαίτερος τρόπος να εφαρμοστούν οι δημοκρατικές διαδικασίες. Και εκεί έχουν χάσει το στόχο και πραγματικά εκεί απελπίζεται κανείς.

Ν.Α.: Απελπίζετε επειδή σας θυμίζει γραφειοκρατία;

Και γραφειοκρατία μου θυμίζει και, κυρίως, μου θυμίζει τα παρεπόμενα τα οποία ξέρετε. Δεν μπορεί, π.χ., να αποφασίζει η συνέλευση τι μάθημα γίνεται ή ποιο βιβλίο θα δώσει. Αυτό δεν γίνεται. Θα δώσει πέντε και δεκαπέντε βιβλία και διάβασε όποιο βιβλίο θέλεις. Και άμα θέλει το κράτος να διευκολύνει, να δώσει στους φοιτητές κουπόνια για να τα αγοράζουν.

Ν.Α.: Και δεν σας ανησυχεί ότι το 80% των φοιτητών σας δεν αποβλέπει σε τίποτε άλλο από το να γίνει καθηγητής της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση και μόνο;

Αυτό με ανησυχεί, αλλά όχι και πολύ. Η επαγγελματοποίηση της παιδείας – αλλά αυτό πάντα υπήρχε. Από τους φοιτητές ένα πολύ μικρό ποσοστό είχε βλέψεις ερευνητικές. Καθαρά επιστημονικές. Οι περισσότεροι είχαν επαγγελματικές βλέψεις. Εδώ και παντού. Εύλογο είναι αυτό. Δεν με ανησυχεί και πολύ.

Ν.Α.: Βγαίνουν καλύτεροι καθηγητές της ιστορίας για το γυμνάσιο σήμερα;

Δεν ξέρω. Μου φαίνεται ότι εδώ λειτουργεί ο γνωστός φαύλος κύκλος. Για να έχεις καλό πανεπιστήμιο πρέπει να έχεις καλό γυμνάσιο, και για να έχεις καλό γυμνάσιο πρέπει να έχεις καλό πανεπιστήμιο. Είχα γράψει ένα άρθρο προ ετών στο *Βήμα*, όπου πρότεινα να υπάρξουν δύο έτη προπαιδευτικά. Η φοίτηση στο πανεπιστήμιο να γίνει 5-6 χρόνια, έτσι ώστε πάρα πολλά παιδιά που δεν έχουν μάθει γράμματα, τα επαρκή εκείνα που θα έπρεπε να έχουν μάθει από το σχολείο, να τα μάθουν στο πανεπιστήμιο. Και να αναλάβει η όποια κυβέρνηση το πολιτικό κόστος.

Δεν χρειάζεται να γίνουν όλοι καθηγητές πανεπιστημίου, ούτε να κάνουμε τόσα πανεπιστήμια όσα έχουμε σήμερα στην Ελλάδα. Πού θα βρεθούν τα λεφτά και οι άνθρωποι για όλες αυτές τις πανεπιστημιακές σχολές;

Η σχέση με το έργο

Σ.Π.: Θα σας υποβάλουμε και μια τελευταία ερώτηση: Από την εργογραφία σας, που αριθμούσε προ πενταετίας πάνω από 150 λήμματα, υπάρχουν κάποια δοκίμια ή κάποια βιβλία για τα οποία αισθάνεσθε μια ιδιαίτερη αδυναμία σήμερα; Και ποια είναι αυτά; Υπάρχουν και κάποια άλλα για τα οποία αισθάνεσθε μια κάποια απώθηση; Υπήρξαν κάποιες κρίσιμες μετατοπίσεις ή και ανατροπές αντιλήψεων που να σας οδήγησαν σε εσωτερική ανάγκη αναδιατύπωσης ή και ξαναγραψίματος; Το δοκίμιο στο οποίο έχω ιδιαίτερη αδυναμία, διότι είναι εκείνο στο οποίο διατυπώνονται οι πρώτες μου σκέψεις για τη νεότερη Ελλάδα, είναι το άρθρο μου στην *Επιθεώρηση Τέχνης* του 1955, για τη μεθοδολογία και την εισαγωγή στην ελληνική ιστορία. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τώρα θα το ξανάγραφα με την ίδια οξύτητα. Από τα νεότερα, το βασικό μου έργο είναι το *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, που με έμαθε ένα σωρό πράγματα, μου έμαθε όλους τους οικονομικούς μηχανισμούς, όχι μόνο της Τουρκοκρατίας, αλλά και γενικότερα τους μηχανισμούς της οικονομίας. Αρχεί να σας πω ότι, για να γράψω αυτό το βιβλίο, χρειάστηκε να μελετήσω στατιστική για περίπου ένα χρόνο. Το βιβλίο αυτό μου άνοιξε δρόμους. Είναι η προετοιμασία μου για την αντιμετώπιση του οικονομικού φαινομένου.

Από εκεί και πέρα, απώθηση δεν αισθάνομαι για καμιά δουλειά μου. Πολλές, βέβαια, εάν τις ξανάγραφε κανείς θα ήταν πιο μεστές. Για ορισμένα πράγματα, που με κάποια σχετική αφέλεια αντιμετώπιζα παλαιότερα, θα καταλάβαινα αργότερα ότι το πρόβλημα δεν είναι τόσο απλό ή απλοϊκό ορισμένες φορές. Αυτό νομίζω ισχύει για τον καθένα, και γι' αυτό θα ήθελα να ξέρετε ότι σπάνια επανέρχομαι σ' ό,τι έχω γράψει.

Τώρα, τα άλλα, τα βυζαντινά μου, πολλά είναι τεχνικά. Δεν έχω να επανέλθω ούτε να προσθέσω – εκτός από ορισμένα πράγματα. Το τελευταίο π.χ., που το θεω-

ρώ από τα σημαντικότερα που έχω γράψει, είναι η εισαγωγή στον τέταρτο τόμο της Μονής Αγίας Λαύρας· είναι η οικονομική ιστορία του μοναστηριού και θέτω το πρόβλημα πώς μπορεί να αναχθεί κανείς από τα φορολογικά κατάστιχα στο εισόδημα.

Σ.Π.: Ξαναδιαβάσετε τις δουλειές σας αργότερα, π.χ. μετά από μια δεκαετία;

Όχι, δεν τις ξαναδιαβάζω. Ακριβώς αισθάνομαι μια φοβία. Δεν είναι όμως απώθηση. Είναι το αίσθημα ότι, τι γράφτηκε, γράφτηκε. Πάει, τελείωσε. Πολλές φορές

παθαίνω το εξής: διαβάζω κάτι που έγραψα προ πολλών ετών και δεν το πολυκαταλαβαίνω, διότι είναι τεχνικά πράγματα, τα οποία είχα τότε κάνει. Έχοντας, στο διάβα του χρόνου, ξεχάσει τη λογική του πράγματος. Όταν τέλος πάντων καταλάβω τι λέω, θεωρώ ότι καλά τα έλεγα. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν περιπτώσεις όπου βλέπω και ένα πρόβλημα που έλυσα με πολλή αναιδεια και με πολλή ευκολία. Ο δρόμος τον οποίο πήρα δεν ήταν στραβός αλλά αφελής. Τώρα ξέρω ότι το πρόβλημα είναι πολύ πιο σύνθετο από την παρουσίαση που έκανα σε μια παλαιότερη περίοδο.

Σ.Π.: Για να βγει στα ελληνικά το *Que sais-je?* υπήρξε κάποια επανανάγνωση;

Όχι. Το μόνο μέρος που διαφέρει από τη γαλλική έκδοση είναι τα προλεγόμενα. Η μετάφραση της Ασδραχά είναι σωστή.

Η ιεράρχηση των αιτίων και οι έμμεσες μαρτυρίες

Σ.Π.: Αναφερθήκατε ήδη, στη διάρκεια της συνέντευξης, σε κάποια βασικά ονόματα και τίτλους βιβλίων που άφησε η μαρξιστική ιστοριογραφία στην Ελλάδα. Το ερώτημα που τίθεται τώρα είναι, σε

σχέση πάντα με το μαρξισμό: Αντιδιαστέλλοντας την επιστημονική αντικειμενικότητα με αυτό που αποκαλούσατε αφελή ή και «υποκριτικό αντικειμενισμό», καταλήγατε, σε δοκίμιό σας στην Επιθεώρηση Τέχνης το 1955, πως η πάλη των τάξεων αποτελεί την γενεσιουργό αιτία των ιστορικών εξελίξεων και πως πηγή της αποτελεί η υλική ζωή της κοινωνίας, που είναι η πρώτη αιτία της ιστορικής πορείας. Ακόμη, ότι η «βαθύτερη αιτία των κοινωνικών αλλαγών πρέπει να ζητηθεί στις παραγωγι-

κές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις, ότι η πνευματική ζωή και ιδεολογία μιας εποχής εξαρτάται από τη σύνθεση και τη δυναμική της κοινωνίας της εποχής αυτής». Για να καταλήξετε πως «όλες αυτές οι βασικές αρχές νομίζουμε ότι αποτελούν τη βάση για τη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, όπως και κάθε ιστορίας, κάθε λαού και κάθε περιόδου». Σήμερα, 30 χρόνια αργότερα, σε τι βαθμό έχει μετατοπιστεί η θέση σας αυτή; Θεωρείτε ότι η υλική ζωή αποτελεί την πρώτη αιτία ή αποτελεί καθοριστική μεν αιτία αλλά όχι αναγκαστικά και μοναδική, στα πλαίσια πολλαπλών αιτιών, τα οποία είναι ανάγκη κατά τόπο και κατά περίοδο να ιεραρχούνται;

Κοιτάξτε. Αφού λέω αυτά στο άρθρο εκείνο –ότι αυτά γίνονται γενικά στη γενική εξέλιξη της ιστορίας της ανθρωπότητας και επομένως ισχύουν και σε κάθε περίπτωση–, μετά έχω μια άλλη παράγραφο, συνέχεια όλων αυτών, όπου αναπτύσσεται η ιδέα ότι ο ιστορικός ξεκινάει *in medias res*, και ότι το παραπάνω παιχνίδι ισχύει για τη γενική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Για την όλη εξέλιξη της κοινωνίας. Ο ιστορικός όμως, που εργάζεται σε χρόνο και σε τόπο, ξεκινάει από μια στιγμή όπου το υ-

περιοδοδόμημα έχει ήδη δημιουργηθεί και, επομένως, το ίδιο ανεξαρτητοποιείται από τις υλικές δυνάμεις και μπορεί το ίδιο να παίξει πρωταρχικό ρόλο, όχι μόνο για την εξέλιξη την ιστορική, αλλά και για την εξέλιξη της ίδιας της υλικής βάσης. Μπορεί, ξεκινώντας από τους θεσμούς, να επηρεάσει την ίδια την υλική βάση. Καταλήγω στο δοκίμιο εκείνο – και το έχω αναλύσει πιο διεξοδικά σε μεταγενέστερα δοκίμιά μου – ότι το πρόβλημα του ιστορικού, και μάλιστα του μαρξιστή ιστορικού, δεν είναι να απαριθμήσει τα πολλαπλά αίτια, αλλά να ιεραρχήσει τους παράγοντες της ιστορίας και – αυτό πιστεύω και ως προς αυτό διαφέρω από πολλούς επιπόλαιους μηχανιστικούς μαρξιστές – εκείνο που νομίζω ότι πρόσφερε ο Μαρξ στην ιστορική μέθοδο είναι ακριβώς η ιεράρχηση των διαφόρων παραγόντων, και του υλικού και του πνευματικού και του οποιουδήποτε άλλου παράγοντα – και το λέω ρητά σ' αυτό το άρθρο, το οποίο με αναγκάσατε να ξαναδιαβάσω με την ευκαιρία αυτή. Η ιεράρχηση αυτή διαφέρει κατά περιόδους. Άλλη είναι η ιεράρχηση στην αρχαιότητα, άλλη η ιεράρχηση στον Μεσαίωνα, άλλη είναι η ιεράρχηση σε κάθε στιγμή ιστορική που μελετάει ο ιστορικός.

Επομένως, δεν είναι, όπως λέχθηκε πρόσφατα στη συμπαθητική μελέτη του κ. Τζερμιά, ότι οι παραπάνω σκέψεις είναι δικές μου, του Σβορώνου δηλαδή, αλλά είναι στη σκέψη του Μαρξ – όταν βέβαια τον διαβάσει κανείς σε βάθος, ολόκληρο, όταν μελετήσει κανείς τα ιστορικά έργα του ίδιου του Μαρξ, για να δει πώς εφαρμόζονται από τον ίδιο οι θεωρίες του και η μέθοδός του στην ιστορία. Βέβαια, μπαίνει λίγο και η δική μου άγνοια του Μαρξ. Η μεθοδολογία ενός ιστορικού διαμορφώνεται και από τα διαβάσματά του, και από εκεί που ξεκινάει και από εκείνα που του επιβάλλει ο ίδιος του ο καβγάς, ο ίδιος του ο αγώνας με τα ντοκουμέντα, με το αρχειακό υλικό, με όλο το πραγματολογικό υλικό. Επομένως, από τότε ήθελα να στρέψω την προσοχή, και του ιστορικού αλλά και του αναγνώστη της ιστορίας, στην αλληλεπίδραση και στη δυναμική σχέση των διαφόρων παραγόντων της ιστορίας. Δεν έβλεπα ποτέ να χωρίζονται απόλυτα οι υλικοί παράγοντες από τους πνευματικούς παράγοντες της ιστορίας. Είδα αυτή τη σχέση τους, τη συνεχή σχέση τους, και έθεσα το ζήτημα αυτό.

Πρέπει να είμαι από τους πρώτους στα ελληνικά πράγματα που προσπάθησαν να εξηγήσουν την περίφημη φράση, που γίνεται άλλοθι πολλές φορές, «σε τελευταία ανάλυση». Τι σημαίνει «σε τελευταία ανάλυση»; Σημαίνει ότι αλλιώς, να βλέπει ο κοινωνιολόγος αυτό, όταν μιλά για την εξέλιξη της κοινωνίας γενικά, αλλιώς, ο ιστορικός, που τοποθετεί την ιστορία σε τόπο και σε χρόνο. Δεν ξέρω αν έγινα επαρκώς σαφής. Εξακολουθώ να πιστεύω σ' αυτά τα πράγματα. Δηλαδή, με ενδιαφέρει η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφόρων παραγόντων και η συγκεκριμένη μορφή που παίρνει αυτή η αλληλεπίδραση, κατά τόπο και κατά εποχή. Γιατί πιστεύω ότι, σε αντίθεση με τον κοινωνιολόγο που ζητάει γενικό-μορφές, ο ιστορικός ασχολείται, κυρίως, με συγκεκριμένες μορφές, με τις συγκεκριμένες διασυνδέσεις, όπου συνδέονται οι διάφοροι παράγοντες, οι απόλυτα συγκεκριμένοι στο χώρο και στο χρόνο. Με ποιο τρόπο μεταβαί-

νουμε από ένα επίπεδο σε ένα άλλο, με ποιο συγκεκριμένο τρόπο, δηλαδή. Αυτό είναι που γυρεύει ο ιστορικός. Αυτό πάντως γυρεύω εγώ και αυτό κατάλαβα από το μαρξισμό. Δεν αρκούνται στις γενικότητες, ποιος είναι ο ένας γενικός νόμος και ποιος είναι ο άλλος. Με ενδιαφέρει το συγκεκριμένο. Η συγκεκριμένη μεθόδευση, η συγκεκριμένη μετάβαση, από το ένα επίπεδο στο άλλο. Από το οικονομικό στο πολιτικό, και από το πολιτικό στο οικονομικό. Και από το οικονομικό στο θεσμικό και από το θεσμικό στο ιδεολογικό, στο πολιτισμικό κ.λπ. 'Η το αντίθετο.

Σ.Π.: Μόνο που δεν θεωρείτε ότι υπάρχει μια μόνη, σταθερή ιεράρχηση.

Όχι, όχι. Κάθε εποχή έχει τη δική της ιεράρχηση. Στην πολύ μεγάλη διάρκεια.

Σ.Π.: Όμως για ενδιαμέσες καταστάσεις, στη βραχεία και στη μέση διάρκεια;

Αυτό εξαρτάται. Δεν μπορείς να έχεις έναν γενικό κανόνα.

Σ.Π.: Δηλαδή, το πρόβλημα, σύμφωνα με τα δοκίμιά σας, είναι πως η αναζήτηση των πολλαπλών αιτίων οδηγεί στην αποφυγή της όποιας ιεράρχησης;

Μα εκεί ακριβώς, στο αράδιασμα πολλαπλών αιτίων, είναι για μένα ο ψεύτικος αντικειμενισμός: να αραιάζεις τους διάφορους παράγοντες, πράγμα που και ο Θουκυδίδης το ξέρει, ακόμα και οι παλαιότεροι. Ο Ηρόδοτος και οι παλιότεροι χρονογράφοι ξέρουν να αραιάζουν τα αίτια και τις αφορμές, και μάλιστα να τα ξεχωρίζουν, ή τους διάφορους παράγοντες: από την ομορφιά της Ελένης ή τη μύτη της Κλεοπάτρας, ως τους οικονομικούς λόγους.

Να αραιάζεις όλα αυτά τα πράγματα δεν είναι για μένα ιστορία. Η ιστορία είναι να ιεραρχήσεις και να μπορέσεις να καταλάβεις ποιος είναι ο πρωταρχικός, ποιος είναι ο δευτερογενής και, κυρίως, πώς αρθρώνονται μεταξύ τους. Αυτή την άρθρωση, π.χ., την επιχείρηση στο τελευταίο κεφάλαιο του *Εμπορίου της Θεσσαλονίκης*. Αυτό προσπάθησα να κάνω. Παρουσίασα εκεί μια άρθρωση και εκείνο το πράγμα βγήκε από αυτό που κατάλαβα εγώ από το μαρξισμό. Τώρα, τι προστίθεται από μένα σ' αυτό το πράγμα και τι είχε στο μυαλό του ο Μαρξ και τι δεν είχε, δεν το ξέρω. Μερικές φορές, αυτό το παρεξηγούν σε μένα. Νομίζουν ότι δεν είμαι καν μαρξιστής. Πρόσφατα π.χ., στην έκδοση περί της μαρξιστικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, του Τζερμιά, χαρακτηρίζομαι αιρετικός. Τότε και ο ίδιος ο Μαρξ θα είναι αιρετικός, εφόσον δεν ησυχάζει ποτέ, αλλά έρχεται και ξανάρχεται συμπληρωματικά στις ίδιες του τις ιδέες.

Δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά στην τεχνική – ιδωμένη έτσι – επεξεργασία ενός αδιάσειστου υλικού. Εκεί που υπάρχει διαφορά είναι στην ιεράρχηση των αιτίων, στη λειτουργία του κάθε στοιχείου και στην επιλογή των θεμάτων. Και κάπως στη διάρθρωση των διαφόρων παραγόντων, που παίζουν το ρόλο τους κατά περιόδους. Εκεί θεωρώ ότι βρίσκεται η κυριότερη συμβολή μου.

Και, δεύτερον, τα ιδιαίτερα ερωτήματα που προσπάθησα να θέσω στις πηγές, και πολλές φορές να στηριχτώ και σε έμμεσες μαρτυρίες. Με ενδιαφέρει πιο πολύ η έμ-

μεση μαρτυρία απ' ό,τι η άμεση. Δεν πήρα ποτέ στα σοβαρά μου τον Μακρυγιάννη για τα όσα αυτός θέλει να μου πει, αλλά για εκείνα που προκύπτουν έμμεσα από τα έργα του, είτε πρόκειται για τα Οράματα και θάματα, είτε για τα Απομνημονεύματά του· για εκείνα που δεν θέλει να πει και που με την ερώτηση που του θέτεις το βγάζεις. Αυτή ήταν η βασική μου προσπάθεια, που δεν ξέρω αν την πέτυχα πάντα ή αν έγινε πάντα κατανοητή.

Βυζάντιο

Πού κινείται η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία για τη βυζαντινή περίοδο, σε σχέση με τη διεθνή ιστοριογραφία; Υπάρχουν κάποιες θεματικές ενότητες ή μεθοδολογίες που τείνουν να επικρατήσουν;

Η βυζαντινολογία προσπαθεί και αυτή να παρακολουθήσει την προβληματική που βάζει η νέα ιστορία, με προσοχή περισσότερη βέβαια. Η διαφορά που χωρίζει τη βυζαντινολογία από τη νεότερη ιστορία, από την αρχαία ιστορία ή και από τη μεσαιωνική Δύση, είναι ότι το βάρος δίνεται ακόμη στην έκδοση των πηγών, και επομένως στο σχολιασμό των πηγών. Εκεί είναι το μεγαλύτερο βάρος. Κι αυτό είναι σωστό. Αλλά, από την άλλη μεριά, αναπτύσσονται δύο τάσεις. Από τη μια, είναι η πνευματική τάση να δει περισσότερο τον πολιτισμό, και η άλλη να προσεγγίσει όσο μπορεί την κοινωνική και οικονομική ιστορία της αυτοκρατορίας.

Ν.Α.: Ειδικότερα, οι έρευνες, που έχετε υπόψη σας και γίνονται αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα, πού κατατείνουν;

Όπως σας είπα, κυμαίνονται, όπως και παντού, ανάμεσα στην έκδοση και το σχολιασμό των πηγών και στη νέα ιστορία, με την έμφαση στις πνευματικές και κοινωνικές εξελίξεις. Είναι δύσκολο να μιλήσουμε ακόμα για κάποιο προγραμματισμό.

Χ.Χ.: Λοιπόν, από τις εννέα πιο σημαντικές εργασίες σας, που δημοσιεύονται στη συλλογή της σειράς Variorum Reprints, οι επτά αναφέρονται στην αγροτική οικονομία, με σχετικά λίγες αναφορές στην αστική οικονομία, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ποια συλλογιστική σας οδήγησε να συγκεντρώσετε το ενδιαφέρον σας σ' αυτή τη θεματική;

Είναι δύσκολη η απάντηση. Πραγματικά δύσκολη. Μην ξεχνάτε ότι η πρώτη μου ενασχόληση, από την οποία βγήκαν ένα σωρό πράγματα, ήταν ακριβώς η αγροτική οικονομία στο Βυζάντιο, όχι το αγροτικό ζήτημα. Για να φτάσεις σ' αυτό που έχεις βάλει σαν πρόγραμμα, χρειάζονται ορισμένες προϋποθέσεις. Να έχουν λυθεί ορισμένα άλλα προβλήματα, τα οποία είτε είναι δευτερεύοντα, είτε είναι, κυρίως, προβλήματα υποδομής και ανακάλυπτα ότι δεν έχουν λυθεί. Ασχολιόμουν με ένα ή δύο από τα βασικά προβλήματα, και μεταξύ άλλων η προσπάθειά μου ήταν η ανανέωση της προβληματικής, όπως επίσης και η διαίσθηση πως πρέπει να υπάρχουν και άλλες πηγές στην κατεύθυνση αυτή. Έβλεπα ότι όλοι οι άνθρωποι είχαν γράψει σχετικά με το θέμα μελέτες παραπλήσιες, όπως ο Οστρογκόρσκι, όπως ο Lemerle, όπως ο Dölger· γύριζαν πάντα γύρω από τα ίδια προβλήματα και, κυρίως, γύρω από τα ίδια ντοκουμέντα. Έτσι, από εκεί βγήκαν όλες οι δικές μου μελέτες, όπου θα δείτε

ότι όλες είναι προπαρασκευαστικές μελέτες για το γενικότερο θέμα της αγροτικής οικονομίας. Παράδειγμα, ο αγροτικός νόμος. Νόμιζα π.χ. ότι δεν μπορούσα ν' αρχίσω το πρόβλημα της αγροτικής οικονομίας από την αρχή της αυτοκρατορίας μέχρι το τέλος και τότε περιορίζομουν, όπως ήταν το αρχικό μου σχέδιο, σε τρεις αιώνες. Όταν όμως πήρα τα διάφορα βιβλία, τα οποία μιλούν για τους προηγούμενους αιώνες, από τα οποία θα μπορούσα να ξεκινήσω, είδα ότι δεν συμφωνούσα σε πολλά σημεία. Οι λύσεις οι οποίες δόθηκαν δεν με ικανοποιούσαν. Και έτσι βάλθηκα, πρώτον, να ξαναπάρω απ' την αρχή τα νομικά κείμενα, για τα οποία νόμιζαν ότι το ένα επαναλαμβάνει το άλλο, και το οποίο ήταν λάθος. Δεν επαναλαμβάνει το ένα το άλλο, κι εκεί επανερχόμαστε σ' αυτά που είπαμε πρωτύτερα.

Δεύτερον, όταν μιλάς για τη μεσαιωνική οικονομία, η γη είναι ο βασικός συντελεστής. Και για την αστική οικονομία έκανα μια σειρά μαθημάτων, ξεκινώντας από τα Βασιλικά, την οποία δεν μπόρεσα να τελειώσω ακόμα. Όπως βλέπετε, δεν δουλεύω γρήγορα!

Χ.Χ.: Έχετε χρησιμοποιήσει πάρα πολύ ως πηγές νομικά κείμενα. Πριν από σας, αυτή τη μέθοδο ποιος την έχει ακολουθήσει; Ποιος άλλος σ' αυτή την έκταση;

Να σας πω κανένας; Νομίζω ότι είναι μια πραγματικότητα. Πριν από μένα υπήρξαν επιστήμονες που έγραψαν για το βυζαντινό δίκαιο, μεταξύ των οποίων και ο Zacharia Vonlingenthal, που είναι και μεγάλος. Η δική μου προσπάθεια είναι να βγάλω από τις πηγές αυτό το οποίο ορίζεται ως έμμεσες πληροφορίες. Πληροφορίες που δεν ήθελαν οι πηγές να σου δώσουν. Επειδή πιστεύω ότι οι πλέον έγκυρες, οι πλέον σοβαρές πηγές για την ιστορία είναι εκείνες που σου δίνουν οι έμμεσες πληροφορίες. Τέτοιες πηγές είναι κατ' εξοχήν τα νομικά κείμενα, απ' όπου μπορείς να αντλήσεις πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική ιστορία που δεν ήθελε να σου δώσει άμεσα ο νομοθέτης.

Χ.Χ.: Η μέθοδος αυτή ισχύει και για την αστική οικονομία;

Η μέθοδος σίγουρα θα πρέπει να ισχύει και για την αστική οικονομία. Για να πάρουμε ένα παράδειγμα: Όταν ο νομοθέτης νομοθετεί και κανονίζει τα των συντεχνιών και σου αραδιάζει διάφορα πράγματα, εσύ μπορείς να βγάλεις δομή ολόκληρη για την κοινωνία, για την οποία ο νομοθέτης δεν έχει καμιά όρεξη να σου δώσει στοιχεία. Κάνει θετικό δίκαιο με περιπτωσιολογία.

Ν.Α.: Επιτρέψτε μου να διατυπώσω μια μικρή παρατήρηση, ως νομικός, πάνω σ' αυτό το θέμα: Η πάγια δυσκολία, όταν προσεγγίζεις ένα νομικό κείμενο, είναι ότι μπορεί άλλα να λέει αυτό καθαντό, και άλλα να εφαρμόζονται στην πράξη. Τι λέτε πάνω σ' αυτό το ερώτημα;

Γι' αυτό σταματάς εκεί πέρα και αρχίζεις μια νέα έρευνα, και διερευνάς σε τι βαθμό έχει εφαρμοστεί ο νόμος. Θα δεις ορισμένες περιπτώσεις που ξεφεύγουν, είτε με την επέμβαση του εθιμικού δικαίου, γενικά, είτε με την επέμβαση του εθιμικού δικαίου κάθε περιοχής – μην ξεχνάτε ότι έχουμε να κάνουμε με μια αυτοκρατορία, από

την Αίγυπτο έως τον Δούναβη και από την Ανατολή ως την Ιταλία.

Ν.Α.: Δηλαδή, με τα αρχαιακά κείμενα ελέγχετε τα νομικά;

Όχι μόνο με τα αρχαιακά, όχι μόνο με τους πάπυρους, αλλά π.χ. και με την αγιογραφία, δηλαδή τους βίους των αγίων.

Χ.Χ.: Εάν ήταν δυνατόν να φτιάξουμε το υπόδειγμα, δηλαδή το μοντέλο της αγροτικής παραγωγής και της κατανομής του πλεονάσματος, στις κεντρικές τουλάχιστον επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, θα μπορούσαμε εκεί τουλάχιστον να βρούμε τους βασικούς οικονομικούς μηχανισμούς της κρίσης της αγροτικής παραγωγής από τον 11ο αιώνα και πέρα; Και να εξηγήσουμε μαζί μ' αυτούς, σε συνδυασμό με τους θεσμικούς παράγοντες, τη γενική κρίση της αυτοκρατορίας και την εμβέλεια που προσδίδει η αγροτική και οικονομική κρίση της αυτοκρατορίας στη γενική κρίση;

Αυτό προσπάθησα να κάνω σε αδρές γραμμές στο συνέδριο της Οξφόρδης. Νομίζω ότι ορισμένες βασικές έννοιες έχουν τεθεί και πιστεύω ότι στέκονται. Για να δούμε όμως καθαρά και με βεβαιότητα τα πράγματα, θα πρέπει να δημοσιευτούν όλα τα έγγραφα του Αγίου Όρους, των οποίων το 40-50% παραμένει ακόμα ανέκδοτο.

Χ.Χ.: Στην εισαγωγή στη Λαύρα και στην ανακοίνωση της Οξφόρδης αποδίδετε την κρίση σε μια κοινωνική σύγκρουση, που προκύπτει από την προσπάθεια να διευρυνθεί η κοινωνική βάση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την κατεστημένη κοινωνία.

Από εκεί βγάζω την πολιτική κρίση! Η προσπάθεια αυτή, για διεύρυνση της κοινωνικής βάσης της αυτοκρατορικής εξουσίας, έφερε την πολιτική κρίση. Η οικονομική κρίση οφείλεται στο ότι δεν κατάφεραν ποτέ στο Βυζάντιο η μεγάλη συγκέντρωση της γης σε ορισμένα πρόσωπα να συνδυαστεί με τη δημιουργία μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Δηλαδή, ως βασική μονάδα στην αγροτική οικονομία, στο Βυζάντιο αλλά και επί Τουρκοκρατίας, απόμεινε η οικογενειακή εκμετάλλευση, η οποία δεν επιτρέπει να βγάζεις πλεόνασμα. Και μάλιστα μέτρησα εκεί, πάνω κάτω, το πλεόνασμα.

Χ.Χ.: Πώς εξηγείτε την επιβίωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή και το μακρόχρονο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας;

Πρώτ' απ' όλα, οι αυτοκρατορίες είναι τα πιο μακρόβια ζώα που υπάρχουν στη γη. Αν κάνεις μια σύγκριση, χρονική σύγκριση, της ζωής των δημοκρατιών και των αυτοκρατοριών, θα δεις ότι καμιά αυτοκρατορία δεν έζησε λίγα χρόνια. Ίσως οι αυτοκρατορίες έχουν κάποια μεγαλύτερη σταθερότητα, επειδή με τις κλειστές τους κοινωνίες τους λείπει ο δυναμισμός που επιταχύνει τους ρυθμούς των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων· δυναμισμός που εμφανίζεται στις, νεότερες ιδιαίτερα, δημοκρατίες, στις οποίες εμφανίζονται συνεχώς καινούριες πολιτικές μορφές. Το πρόβλημα χρειάζεται κάποια βαθύτερη εξέταση. Δεν επιδέχεται πρόχειρες απαντήσεις.

Χ.Χ.: Η σταθερότητα αυτή είναι πολύ μεγαλύτερη στην Ανατολή απ' ό,τι στη Δύση.
Ναι. Εδώ δεν έχει κανείς παρά να θυμίσει μερικές γνωστές εξελίξεις: Πρώτ' απ' όλα, η Ανατολή ήταν πλουσιότερη. Παλιά γεωργική χώρα η Ανατολή, δεν ανακάλυψε τη γεωργία τότε· σε μια εποχή που η μισή Δυτική Ευρώπη ήταν ακαλλιέργητη, η Ανατολή ήταν όλη καλλιεργημένη. Με πολύ υψηλότερη παραγωγή απ' ό,τι στη Δύση. Το εμπόριο και τα πλούτη συγκεντρώθηκαν εκεί πέρα. Επομένως, ήταν φυσικό το ότι μπόρεσε να αντισταθεί στις επιδρομές των βαρβάρων.

Έπειτα, ίσως είναι η παλιά παράδοση της Ανατολής, των μοναρχικών αντιλήψεων στην Ανατολή, που αρχίζει κατά τη γνώμη μου, όσον αφορά τον ελληνικό κόσμο, με τον Αλέξανδρο. Ο Μεσαίωνας του συγκεντρωτικού κράτους δηλαδή, του βασιλιά-θεού, του ελέω Θεού βασιλιά, η ιδεολογία που υπήρξε ο συνεκτικός ιστός στα κράτη της ελληνικής Ανατολής, αρχίζει με τον Αλέξανδρο.

Τέλος, η ύπαρξη ενός πιο πυκνού αστικού δικτύου και η δημιουργία ανθεκτικότερων στο χρόνο ισορροπιών. Μέχρι τον 6ο-7ο αιώνα, έχουμε εδώ μια ύπαιθρο υποταγμένη στα μεγάλα αστικά κέντρα. Από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα, έχουμε ένα είδος αγροτοποίησης της αυτοκρατορίας. Μετά, ξαναρχίζει πάλι η ανάπτυξη του αστικού δικτύου. Αναπτύσσονται μεγάλες πόλεις και η αστική οικονομία παίρνει πάλι πάνω της, στο ύστερο Βυζάντιο. Στη Δύση η πρώτη προσπάθεια ενοποίησης αρχίζει με την αυτοκρατορία του Καρόλου. Η μεγάλη ανάπτυξη αρχίζει από τον 11ο αιώνα. Ο 10ος αιώνας στη Δύση είναι ένας από τους πιο σκληρούς αιώνες. Αρχίζουν οι πόλεις και η οικονομική ανάπτυξη, η οποία επιταχύνει τις εξελίξεις και δημιουργεί νέες ισορροπίες και νέες κοινωνικές και πολιτικές μορφές.

Χ.Χ.: Πού αποδίδετε την πολιτιστική περιθωριοποίηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αυτή την εποχή, και γιατί δεν αναπτύσσεται μια Αναγέννηση; Επιχειρήθηκε, αλλά εδώ βρίσκεται πάλι, πρώτα απ' όλα, η πολιτική κρίση του 11ου αιώνα και η οικονομική στασιμότητα. Ήταν μια οικονομία στατική, που δεν μπορούσε παρά να καταλήξει σε μαρασμό και να προκαλέσει τη γνωστή κοινωνική και πολιτική κρίση, για την οποία θα πούμε λίγα λόγια παρακάτω. Από την άλλη μεριά, άρχισε η ανάπτυξη και ο δυναμισμός της Δύσης, η εισβολή της Δύσης —μέσω των ιταλικών πόλεων πρώτα και μετά με τις σταυροφορίες— στην Ανατολή, που δεν άντεξε. Η Ανατολή είχε να αντιμετωπίσει την επίθεση δύο εχθρών. Απ' τη μια μεριά, των Τούρκων, των Σελτζούκων Τούρκων, και απ' την άλλη των Δυτικών.

Χ.Χ.: Στη μελέτη σας για τον Θωμά τον Ακινάτη και τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό, λέτε ότι θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει τις αρχές της διαλεκτικής προσέγγισης στον 11ο αιώνα και κυρίως στον 12ο. Στη Δύση και όχι στην Ανατολή. Γιατί, λοιπόν, αρχίζει να περιθωριοποιείται πολιτιστικά το Βυζάντιο τότε;

Και αυτό είναι σχετικό. Δηλαδή, στην τέχνη δεν περιθωριοποιείται. Εξακολουθεί η βυζαντινή τέχνη να αναπτύσσεται ως τις παραμονές της πτώσης της Κωνσταντι-

νούπολης. Την εποχή των Παλαιολόγων υπάρχει μια άνοδος, μια αναγέννηση της τέχνης. Επαναλαμβάνω προφορικά αυτά που έχω γράψει στη μελέτη μου για τον Θωμά τον Ακινάτη, και απλούστατα θα θυμίσω ορισμένες υποθέσεις εργασίες που διαπίστωσα: Στην Ανατολή έχουμε την ύπαρξη ενός συγκεντρωτικού κράτους που φοβάται τις διάφορες συζητήσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να καταλήξουν σε αιρέσεις, σε ιδεολογικές αποκλίσεις, στις οποίες —όπως διαπίστωναν οι ίδιοι— κρύβονταν αντιθέσεις, είτε εθνικές, μια που η αυτοκρατορία ήταν πολυεθνική, αλλά και περιπτώσεις όπου είναι κοινωνικές. Και αυτού του είδους η ελευθερία του πνεύματος δεν βόλευε καθόλου ένα συγκεντρωτικό κράτος. Σκοπός του ήταν να επιβάλει ένα κοινά αποδεκτό δόγμα, για να αμυνθεί απέναντι στην ενδεχόμενη διάλυση. Στην Ανατολή υπήρχε ένα πνευματικό κέντρο· η εκκλησία είναι μία. Ενώ στη Δύση η ίδια η ιδέα της ενιαίας αυτοκρατορίας του Καρόλου υποχωρεί στην πράξη· η φεουδαρχία δημιουργεί διάφορα πνευματικά κέντρα, ή και πολιτικά, που το ένα ήταν σε σύγκρουση πολλές φορές με το άλλο. Και όλα μαζί, ήταν πολλές φορές σε σύγκρουση με το θρησκευτικό κέντρο βάρους, πράγμα που επέτρεπε την ανάπτυξη πρωτοβουλιών. Όξυνε την ελευθερία στη σκέψη και, συχνά, η όποια σχετική δημιουργία έβρισκε πολιτικό αποκούμπι. Οι αγώνες μεταξύ του Γερμανού αυτοκράτορα και του Βατικανού είναι γνωστοί. Μάλιστα, υποστήριξαν διάφορα πνευματικά ρεύματα κατά εποχές, είτε ο αυτοκράτορας είτε το Βατικανό, ακριβώς για να ανταγωνιστούν μεταξύ τους.

Ίσως, ακόμα, να είναι η ύπαρξη των έτοιμων μοντέλων και των υπομνηματιστών, οι οποίοι δεν λείψανε ποτέ. Από τον 4ο αιώνα ως τον 12ο-13ο, συντέλεσε κι αυτή στο να μη διαβάζουμε με παρθένο μάτι οι άνθρωποι τον Αριστοτέλη ή τον Πλάτωνα. Είχαν ήδη ένα υπόδειγμα. Η παράδοση δηλαδή λειτουργεί όχι μόνο θετικά αλλά και αρνητικά.

Ν.Α.: Το ερώτημα είναι κατά πόσο συμμερίζεστε τη θέση περί συνέχειας του ελληνικού έθνους, αν όχι ως έθνους, τουλάχιστον στο πολιτιστικό επίπεδο. Το συζητήσαμε ήδη προηγουμένως. Μήπως, όμως, χρειάζονται ορισμένες πρόσθετες διασαφηνίσεις;

Ίσως ναι. Παραδέχομαι την κάποια πολιτιστική παράδοση του ελληνισμού, αλλά και την ανάπτυξη, στο πέρασμα των αιώνων, νέων στοιχείων, που αποτέλεσαν μια νέα συνεκτική ιδεολογία του λαού.

Και εδώ δεν μπορώ παρά να επαναλάβω, σύντομα και απλουστευτικά, ορισμένες προτάσεις που έχω διατυπώσει: Την ύπαρξη —έως την επικράτηση της ρωμαϊκής ιδέας, ύστερα από την κατάκτηση της Ρώμης και του χριστιανισμού— ενός ελληνικού λαού, φυλετικά ανάμεικτου, όπως όλοι οι ιστορικοί λαοί, με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και με συνείδηση της ενότητάς του και της συνέχειάς του.

Τη βαθμιαία απομάκρυνση από το συνειδησιακό περιεχόμενο της ελληνικότητας, με την επικράτηση δύο πλατύτερων ιδεών, του χριστιανισμού και της ρωμαϊκότητας, που χαρακτηρίζουν την ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδεολογία συνεκτική του βυζαντινού κράτους — πράγμα που δεν αποκλείει την ύπαρξη, συγ-

χρόνως, και μιας ιδιαίτερης συνείδησης της ιδιαιτερότητας σε κάθε λαό, απ' αυτούς που αποτέλεσαν το πολυεθνικό αυτό πολιτικό και πολιτισμικό συγκρότημα.

Τέλος, τη σταδιακή πολιτισμική επανασύνδεση του ελληνικού στοιχείου της αυτοκρατορίας με την ελληνική ιδέα και το παλιό ελληνικό του παρελθόν, όπως κατά τον 11ο αιώνα, και την κατάκτηση μιας καθαρά ελληνικής συνείδησης, που συντελείται κατά τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου, και καταλήγει με τη διαμόρφωση του νέου ελληνικού έθνους, μέσα στην Τουρκοκρατία, και τη διακήρυξη της βούλησής του να δημιουργήσει ανεξάρτητο ελληνικό κράτος με την ελληνική επανάσταση.

Πρόκειται, για μένα, για ιστορική δυναμική εξέλιξη που στηρίζεται στο συνειδησιακό περιεχόμενο ενός λαού, του ελληνικού, και όχι στις φυλετικές του καταβολές — και κατά τούτο η αντίληψη αυτή διαφέρει από παλαιότερες. Ας σημειωθεί ακόμη ότι, ανάλογη συνειδησιακή εξέλιξη μπορούμε να παρατηρήσουμε, από την ίδια εποχή, και σε άλλους λαούς που είχαν αποτελέσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, και στα Βαλκάνια και στην Ανατολή.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η αντίληψή μου για το κεντρικό αυτό πρόβλημα· οι λεπτομέρειες θα αναπτύχθουν εκτενέστερα σε ιδιαίτερο δημοσίευμα που θα εκδοθεί σύντομα.

Χ.Χ.: Ας κάνω το δικηγόρο του διαβόλου. Την ίδια εποχή με τον Πλήθωνα, λίγο πριν - λίγο μετά, στη Γαλλία, ψάχνοντας να βρουν μια συνεκτική ιδεολογία για τη γαλλική μοναρχία, τρέχουν στον Βιργίλιο, στην Αινειάδα και λένε ότι κατάγονται από τους Ρωμαίους.

Ναι, αλλά αυτό δεν έχει καμιά σχέση με το ελληνικό φαινόμενο.

Χ.Χ.: Δηλαδή, από τη στιγμή που η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σαν μορφή κρατικής οργάνωσης, δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της άρχουσας τάξης της εποχής, τότε ψάχνουμε πιθανόν και εναλλακτικές μορφές κρατικής οργάνωσης και άλλη ιδεολογία. Και φυσικά βρίσκεται πιο πρόχειρη, όταν ζεις στην Ελλάδα, στη συνέχεια με την αρχαία Ελλάδα.

Όχι ότι είναι πιο πρόχειρη. Την Ελλάδα εδώ τη βλέπεις, τη ζεις, τη μιλάς. Μιλάς ελληνικά, μιλάς την ίδια γλώσσα. Στη Γαλλία δεν μιλούσαν λατινικά: μόνο οι διανοούμενοι ξέρανε ότι η γλώσσα τους είναι λατινογενής. Ενώ εδώ μιλούν ελληνικά, και το ξέρουν ότι μιλούν ελληνικά.

Π.Γ.: Με τη μελέτη σας για τον όρκο στον αυτοκράτορα και την επισκόπηση των βασικών προβλημάτων του 11ου αιώνα, σηματοδοτήσατε μια ριζική κριτική για τη βυζαντινολογία, δείχνοντας ότι υπάρχουν μερικοί απλοί τρόποι για να περιπλέξουμε τα πράγματα, ώστε να δοθεί μια πιστότερη εικόνα της σύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας. Δείξατε ότι οι μεταμορφώσεις των κοινωνικών συνθηκών είναι διαφορετικές από τις μεταμορφώσεις των αξιών που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις, και διερευνήσατε τη διαφορά ανάμεσα στο θεσμό και τη χρήση του, επιτρέποντας να κερδίσει η βυ-

ξαντινολογία σε ρεαλισμό. Ποιες, κατά τη γνώμη σας, είναι οι προοπτικές της βυζαντινολογίας και ποιοι τομείς θεωρείτε ότι πρέπει να αναπτυχθούν;

Τα είπατε πολύ ωραιότερα απ' ό,τι θα μπορούσα να τα πω εγώ ο ίδιος. Βλέπεις, σε κάθε άνθρωπο που δουλεύει, υπάρχει ένα είδος αναστολής. Προσπάθησα πάντα να δώσω μια ρεαλιστική εικόνα του Βυζαντίου. Δεν θέλησα, όμως, ποτέ να το εκφράσω έτσι, προγραμματικά, όχι γιατί δεν έχω κάνει κοινωνιολογία, αλλά γιατί υπάρχει ένα είδος αναστολής. Στην ερευνητική μου δουλειά με βοήθησε πολύ η ενασχόλησή μου με την κοινωνιολογία, και το κοινωνικό γίγνεσθαι γενικότερα. Από εκεί και πέρα, συμφωνώ μαζί σου και είμαι ευχαριστημένος που ακούω ότι από ορισμένες μελέτες μου μπορούν να βγουν γενικότερα μεθοδολογικά συμπεράσματα. Που εγώ δεν θέλησα να τα δώσω. Διότι πιστεύω ότι τη μεθοδολογία του καθενός τη βγάζει κανείς από τα γραπτά του και όχι από τις θεωρητικές εξαγγελίες.

Να γυρίσουμε στην ερώτηση για τις προοπτικές της βυζαντινολογίας.

Σήμερα, κατά τη γνώμη μου, δύο είναι οι γόνιμες τάσεις της βυζαντινολογίας. Οι προσπάθειες που γίνονται από ορισμένους ανθρώπους για το προχώρημα της έρευνας για τη βυζαντινή κοινωνική πραγματικότητα, και, απ' την άλλη πλευρά, οι έρευνες για τη βυζαντινή πνευματικότητα, την πνευματική ιστορία του Βυζαντίου. Οι δύο αυτοί τομείς μένουν ασύνδετοι μεταξύ τους. Εκείνο που θα ευχόμουν –εγώ δεν ξέρω αν θα προλάβω να ασχοληθώ, να το κάνω–, εκείνο που θεωρώ απαραίτητο, είναι η σύνδεση αυτών των δύο, για τη δημιουργία ενός ενιαίου ιστορικού λόγου, μιας υπέρτερης σύνθεσης, γιατί όσο αυτά μένουν ασύνδετα, θα είναι αποσπασματικά...

Η κοινότητα στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία

Χ.Χ.: Θα ήθελα να σταθούμε λίγο στη βυζαντινή κοινότητα και τη σχέση της με την κοινότητα της Τουρκοκρατίας.

Δεν ξέρω αν έχει μεγάλη σχέση. Πρέπει να έχει κάποια σχέση, αλλά δεν γνωρίζω αν είναι συνέχεια της βυζαντινής η κοινότητα της Τουρκοκρατίας. Εκείνο που έχω διαπιστώσει –χωρίς όμως να ξέρω αν έχει τις ίδιες συνθέσεις και στη βυζαντινή και στην κοινότητα της Τουρκοκρατίας– είναι ότι ο λόγος ύπαρξής τους είναι η συλλογή και η κατανομή των φόρων. Η ίδια βασική λειτουργία παραμένει και στην Τουρκοκρατία. Τώρα, αν αυτό το πράγμα πέρασε απ' το Βυζάντιο στους Άραβες και απ' εκεί στους Τούρκους, ή κατ' ευθείαν στους Τούρκους από το Βυζάντιο, δεν μπορώ να το πω. Εκείνο που ξέρω είναι ότι αυτή τη λειτουργία κοινότητας τη βλέπουμε και στο Ισλάμ. Οι όροι και οι θεσμοί «εσράφ», «ερκιάν» κ.λπ., όλες αυτές οι αραβικές λέξεις, που αντιστοιχούν στις ελληνικές «δημογέρων», «πρωτόγερος» κ.λπ., υπάρχουν ήδη στους Άραβες. Οι Τούρκοι συνήθως δεν χαλάνε τους θεσμούς. Άμα πατήσουν το πόδι τους σε μια χώρα, δεν χαλάνε τους θεσμούς, ιδιαίτερα τους οικονομικούς. Γι' αυτό το λόγο, ενδέχεται να υπάρχει μια κάποια συνέχεια. Πάντως, η εξέλιξη, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, της χριστιανικής κοινότητας και της τουρκικής ήταν διαφορετική. Συνέχεια δε με την αρχαία ελλη-

νική πόλη και τα κοινά της αρχαιότητας δεν φαίνεται πουθενά. Άλλωστε δεν ξέρουμε ακόμα καλά τη γενικότερη λειτουργία της βυζαντινής κοινότητας.

Χ.Χ.: Η κοινότητα της Τουρκοκρατίας ήταν δυνατόν να αποτελέσει, με την ίδρυση του ελεύθερου ελληνικού κράτους, μια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης;

Δεν το πιστεύω.

Ν.Α.: Με συγχωρείτε που σας διακόπτω. Είναι ένα από τα πάγια ιδεολογήματα της λεγόμενης τάσης των «νεο-ορθόδοξων», ότι ήρθε δηλαδή το συγκεντρωτικό κράτος, με τις δυτικού τύπου δομές, και έθεσε τέλος στην παλιά δημοκρατική παράδοση.

Ναι. Το έχω ακουστά. Πρώτ' απ' όλα, στις κοινότητες της Τουρκοκρατίας δεν ξέρω αν η παράδοση ήταν δημοκρατική. Ορισμένα πράγματα που έχουν επισημανθεί δείχνουν ότι δεν ήταν και τόσο δημοκρατική.

Δεύτερον, εκείνο που είδα εγώ είναι ότι ο εκδημοκρατισμός της κοινότητας επί Τουρκοκρατίας συνδυάζεται με την ανάπτυξη της αστικής τάξης. Όχι του καπιταλισμού, για τ' όνομα του Θεού. Ένα πράγμα που ακόμα και τώρα με εκνευρίζει είναι η διαρκής σύγχυση –και σε πολλούς αξιολογούς ανθρώπους– που γίνεται μεταξύ της ύπαρξης της αστικής τάξης και του καπιταλισμού. Άλλο το ένα και άλλο το άλλο. Πρέπει να αναπτυχθεί η αστική τάξη για να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός, αλλά η αστική τάξη, η οποία και τον 11ο και τον 10ο αιώνα ακόμα υπάρχει στο Βυζάντιο –έστω ως πυρήνας–, δεν είναι καπιταλιστική, ακόμα και μέχρι τον 18ο αιώνα δεν είναι καπιταλιστική. Αρχίζει και γίνεται καπιταλιστική με τη συσσώρευση κεφαλαίου που συντελείται τότε. Αλλά υπάρχει αστική τάξη, μη καπιταλιστική. Όχι μόνο η εμπορική αλλά και η προεμπορική: οι έμποροι, πριν κάνουν μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις, ήταν τεχνίτες και μικροεπιχειρηματίες οι ίδιοι, και μετά έμποροι.

Κατόπιν, άρχισαν να αναπτύσσονται το εμπόριο και οι αστικές δραστηριότητες, και κυρίως κάποιος επιμερισμός στην εργασία, κάποιος διαχωρισμός ανάμεσα στις βιοτεχνικές και τις εμπορικές επιχειρήσεις. Τότε έχουμε τις πρώτες εκλογές. Στις αστικές κοινότητες, στη Μακεδονία και, κυρίως, στα νησιά, άρχισαν να γίνονται εκλογές και να επεμβαίνουν τα σινάφια γινόντουσαν, δηλαδή, πλέον εκλογές με διαμάχες. Και μπορούμε να μιλάμε για κάποιο εκδημοκρατισμό του κοινωνικού συστήματος στις ελληνικές κοινότητες.

Από δω και πέρα, πώς θέλουμε οι άνθρωποι εκείνοι –της αστικής τάξης– που συνέλαβαν την επαναστατική λύση του εθνικού προβλήματος, με την Επανάσταση του 1821, επανάσταση που διαφέρει ριζικά απ' όλες τις προηγούμενες, να φτιάξουν κράτος έξω από τις μορφές και τη νοοτροπία που έρχονται από τη Δύση; Εφόσον η ιδεολογία τους είναι κατ' ευθείαν επηρεασμένη από τη Δύση, τον Διαφωτισμό, τη Γαλλική Επανάσταση, τις διάφορες εθνικές επαναστάσεις που γίνονται στον κόσμο. Η ελληνική επανάσταση δεν είναι μεμονωμένο γεγονός. Η επανάσταση του '21 συνδέεται με την επανάσταση στην Ισπανία, την Ιταλία. Όλη η Ευρώπη βράζει εκείνη την εποχή. Το ιδανικό ήταν να γίνει κράτος, κράτος εθνικό και ενιαίο.

Τι θα 'πρεπε δηλαδή να φτιάξουν; Να ξαναφέρουν τους κοτζαμπάσηδες των κοινοτήτων; Όχι βέβαια. Αντίθετα, οι κοτζαμπάσηδες δέχτηκαν ευχάριστα τα πρώτα Συντάγματα: παρά το φιλελεύθερο περιεχόμενό τους, η μη εφαρμογή τους έφερε τη διάλυση. Λοιπόν, δεν είναι η Δύση που μας κατέστρεψε, είναι η «στρεβλή», ή τουλάχιστον ιδιαίτερη, εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και η αναντιστοιχία ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό φαινόμενο.

Αδράνεις και αντιστάσεις

Σ.Π.: Θα θέλαμε, πριν τελειώσουμε τη συζήτηση αυτή, να σταθούμε σε ένα ζήτημα που μας φαίνεται να επικρατεί σαν κεντρική γενική θεώρηση της ιστορίας του νέου ελληνισμού στα γραπτά σας, από το απώτερο παρελθόν της γένεσής του, μέσα από το παρελθόν της διαμόρφωσής του, μέχρι τον 20ό αιώνα και επομένως για το σήμερα. Μας ενδιαφέρει διττά: και ως ιστοριογραφικό σχήμα ερμηνείας, αλλά και ως εργαλείο προσέγγισης του παρόντος – της συγχρονίας. Ένα σχήμα που λειτούργησε πολύ βολικά για μας – επηρεάζοντάς μας αποφασιστικά, ιδιαίτερα στη φάση του αντιδικτατορικού αγώνα αλλά και μετά. Αναφερόμαστε φυσικά σ' αυτό που διατυπώσατε για τον αντιστασιακό χαρακτήρα που διέπει την ελληνική ιστορία, πρώτα, νομίζω, στην Επισκόπησή σας, (από τη γαλλική έκδοση του 1953), στις «Σκέψεις για μια εισαγωγή», στην Επιθεώρηση Τέχνης του 1955, στη Σκιαγραφία της Νεοελληνικής Ιστορίας (στη διάρκεια της χούντας), αλλά και σε κάποιες συνεντεύξεις σας, στην Αυγή (1976), στο περιοδικό Ταχυδρόμος (1976), στο Διαβάζω (1979), αλλά και στα

40 χρόνια του ΕΑΜ, τον Σεπτέμβριο του 1981. Η θέση σας, μέσα από τα γραπτά σας, συμπυκνώνεται ως εξής:

«Το ελληνικό έθνος γεννήθηκε στο τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και στεριώθηκε μέσα από την αντίθεση και την αντίσταση ενάντια στην ξενική κατοχή, που ήταν δυτική για ορισμένες περιοχές και οθωμανική για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας» (Σκιαγραφία, 1968, Ανάλεκτα, σ. 277).

Πάνω από μια δεκαετία αργότερα, αποσαφηνίζοντας την έννοια, σημειώνετε (Διαβάζω, Μάρτιος 1979):

«Τι εννοώ “αντιστασιακό χαρακτήρα” και τι εννοώ “αντίσταση”; Αντίσταση δεν εννοώ μόνο την ένοπλη αντίσταση. Αυτή είναι μορφή αντίστασης, μπορώ να πω με κίνδυνο να παρεξηγηθώ, η πιο εύκολη. Πολλές φορές γίνεται σαν πράξη απελπισίας και είναι ορισμένοι που μπορούν να το κάνουν. Αντίσταση εννοώ επίσης τη συνεχή αντίσταση, τη συνεχή αντίθεση εναντίον κάθε θεσμού ο οποίος είναι ξένος από εκείνο τον οποίο πιστεύεις, τον οποίο θέλεις».

Την αντίσταση αυτή την εντοπίζετε από τη στιγμή που η εθνική ιδέα συγκρούεται με τη ρωμαϊκή ιδέα (από Ρωμαίος πολίτης – δεν είμαι Ρωμαίος) και επιβάλλει νέα ιδεολογία. Συνεχίζεται με την αντίδραση στη φραγκική κυριαρχία, με τη διαμόρφωση αυτόνομων κρατών (Αυτοκρατορία Νικαίας, Ήπειρος και Πελοπόννησος) και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Τις μορφές αντίστασης – την περίοδο της Τουρκοκρατίας – τις εντοπίζετε στη διαμόρφωση των αντάρτικων σωμάτων,

αμέσως μετά την Άλωση, και στους θεσμούς αυτοδιοίκησης, που γενικεύονται τις παραμονές της Επαναστάσης με την καθολική αντίσταση και την επιβολή του νέου ελληνικού κράτους. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και το χαρακτήρα που πήρε ο ελληνικός Διαφωτισμός, με τη διασύνδεση λογίων με τα λαϊκίζοντα κινήματα μέσα στην Τουρκοκρατία.

Συνοπτική έκφραση της θεώρησής σας θα μπορούσε να θεωρηθεί η εξής: «Το αντιστασιακό πνεύμα που επικράτησε στην ελληνική ιστορία είναι το πιο γνήσιο και το πιο παραδοσιακό ελληνικό φαινόμενο».

Ακόμα υποστηρίζετε πως έχει παίξει «ρυθμιστικό ρόλο, έστω κι ανοργάνωτα και χωρίς σαφείς κατευθύνσεις ή στόχους», μέχρι πολύ πρόσφατα: Εθνική Αντίσταση, εαμικό κίνημα, και αργότερα οι, έτσι λεγόμενες, δημοκρατικές δυνάμεις, έκφραση των οποίων θεωρήσατε πως είναι κάποιες πολύ τελευταίες πολιτικές ανακατατάξεις.

Πέρα από διάφορα επιμέρους ερωτήματα – π.χ. ως προς τη φύση της πρώτης αντι-ρωμαϊκής ελληνικής συνείδησης και τη συσχέτισή της με μεταγενέστερα αντιστασιακά φαινόμενα, την έκταση και τη σημασία των αντάρτικων σωματίων επί Τουρκοκρατίας, το ρόλο των ίδιων των ξένων δυνάμεων στη διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους μέσα στο πλέγμα των εξαρτήσεων και, τέλος, τις πραγματικές διάρκειες και την έκταση των κοινωνικών αναφορών – υπάρχει και το εξής, κατά την άποψή μας εντελώς κεντρικό:

Είναι δυνατή και πόσο νόημα έχει η όποια αναζήτηση κεντρικών ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών; Τέτοιες γενικές τοποθετήσεις δεν οδηγούν σε χαρακτηρισολογικές τυπολογίες εθνών;

Πρώτον, δεν θεωρώ τον αντιστασιακό χαρακτήρα, που πολύ ωραία τον περιγράψατε στο ερώτημα, και διαχρονικά μάλιστα, σαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελληνισμού. Θεωρώ ότι ο ελληνισμός βρέθηκε σε τέτοιες αντικειμενικές καταστάσεις ώστε να είναι από τους λίγους λαούς οι οποίοι απόκτησαν εθνική συνείδηση, ακριβώς μέσα σε ευρύτερα σύνολα και σε αντιπαράθεση μ' αυτά. Κυρίως σαν κατακτημένος λαός. Και το ότι διατήρησε τη γλώσσα του, την εθνική του συνείδηση, για μένα τούτο είναι αντιστασιακό φαινόμενο. Μολονότι έδωσε στον εαυτό του το εθνικό όνομα «Ρωμιός», δεν νομίζω πως πίστεψε σοβαρά ότι ταυτίστηκε εθνικά, αλλά μόνο πολιτικά, με τους Ρωμαίους. Φτάνει μια στιγμή όπου ο Χαλκοκονδύλης, π.χ., μιλά σχεδόν ειρωνικά για τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες, διότι δεν καταδέχονταν να πουν ότι είναι Έλληνες. Διαπιστώνει ότι πήραν το όνομα των Ρωμαίων, ενώ ο λαός στον οποίο βασιλεύαν δεν είχε καμιά σχέση με τους Ρωμαίους. Μ' άλλα λόγια, ο αντιστασιακός χαρακτήρας δεν είναι γνώρισμα του ελληνικού λαού, αλλά γνώρισμα της ελληνικής ιστορίας.

Λοιπόν, η αντίθεση με όλα αυτά τα φαινόμενα για μένα είναι αντίσταση. Δηλαδή, όπως πολύ σωστά συμπεκνώνεται στο ερώτημά σας, δεν θεωρώ αντίσταση απλώς και μόνο να πάρεις τα όπλα να ανεβείς στα βουνά. Αυτό είναι εύκολο πράγμα, σχετικά εύκολο. Το πρόβλημα είναι να μένεις αυτό που είσαι, και αυτό βέβαια συν-

δύζεται με την πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού. Με το γεγονός ότι όταν κατακτήθηκε ο ελληνικός λαός, είτε από τους Ρωμαίους αρχικά είτε αργότερα από τους Τούρκους, είχε εθνική ενότητα και συνείδηση της ενότητας αυτής. Υπήρχε μια λαϊκή ενότητα με τη γλώσσα, με τα ήθη και τα έθιμα, και είχε συνείδηση της ταυτότητάς του αυτής, η οποία του επέτρεψε να αντισταθεί, να αντισταθεί στην απορρόφηση από άλλους λαούς οι οποίοι ήταν κατακτητές του. Με αυτή την έννοια, το φαινόμενο

αυτό μπορεί να το δει κανείς και σ' άλλους λαούς. Δεν είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελληνικού λαού. Το ίδιο φαινόμενο μπορεί να το δει κανείς σε όλους τους λαούς της Κεντρικής Ευρώπης και στους άλλους βαλκανικούς λαούς, οι οποίοι, όχι βέβαια με τον ίδιο ρυθμό, ανέπτυξαν τα εθνικά τους κινήματα.

Πάντως η αντίσταση αυτή γίνεται ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής ιστορίας, γιατί ο ελληνισμός είχε αυτή την πορεία για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν ξέρω αν γίνομαι σαφής και δεν θα ήθελα να παρεξηγηθώ, να θεωρηθεί ότι αντιμετωπίζω την ελληνική ιστορία σαν να είμαστε εμείς οι παλικαράδες του κόσμου, ο περιούσιος λαός της ιστορίας.

Σ.Π.: Όταν είναι εξαιρετικά δύσκολο να οδηγηθούμε σε ανθρώπινες χαρακτηρισολογίες, ακόμη περισσότερο κοινωνικών ομάδων και τάξεων, δεν κινδυνεύει η ανίχνευση κάποιου καθοριστικού χαρακτηριστικού ενός ολόκληρου έθνους – και μάλιστα στην πολύ μεγάλη διάρκεια 1500-2000 ετών – να είναι στην καλύτερη περίπτωση μονοσήμαντη, στη χειρότερη κενή περιεχομένου;

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η εικόνα που δίνετε της νεοελληνικής ταυτότητας, για τους

«Νεοέλληνες» και τη συνεχή παρουσία ενός αντιστασιακού πνεύματος, δεν είναι μονοσήμαντα κολακευτική και εξιδανικευτική;

Έχω γράψει στο παρελθόν ότι πρέπει να πάψουμε να θεωρούμε ότι είμαστε ο περιούσιος λαός της ιστορίας, όπως οι Εβραίοι πίστεψαν ότι είναι ο περιούσιος λαός του Κυρίου. Είμαστε κι εμείς ένας λαός όπως οι άλλοι. Οι περιστάσεις, όμως, μας έκαναν να έχουμε μια συνέχεια. Το ξαναλέω με την ελπίδα να γίνω σαφής: Το αντιστασιακό πνεύμα δεν το θεωρώ ως κύριο χαρακτηριστικό του Έλληνα, αλλά της ιστορίας του.

Σ.Π.: Η σύλληψη αυτή μήπως πηγάζει από τη συμμετοχή και ένταξή σας σε μια από τις ελάχιστες και βραχείες επικές στιγμές της νεοελληνικής ιστορίας: δηλ. στην Εθνική Αντίσταση 1941-44; Που όμοιά της δεν υπήρξε από το «υπέρτερο» 1821 και την περίοδο 1912-22. Με αποτέλεσμα να υποβαθμίζει ή και να εξαφανίζει πολύ μεγάλες χρονικές διάρκειες υποδούλωσης και ακινησίας.

Πρώτα απ' όλα, δεν είναι οι μόνες στιγμές επικής στάσης του νεοελληνισμού. Ολόκληρη η Τουρκοκρατία είναι γεμάτη κινήματα. Ξενοκίνητα κινήματα, αλλά κινήματα. Όσο και να προσπαθούν οι ξένοι, οι Βενετοί π.χ. ή οι Ισπανοί ή οι Αυστριακοί ή οι Ρώσοι, να κινήσουν ένα λαό εναντίον του κατακτητή του, δεν το πετυχαίνουν και δεν μπορούν να το πετύχουν, αν ο ίδιος ο λαός δεν έχει διάθεση και συγκεκριμένα κίνητρα να ξεσηκωθεί. Ήδη λοιπόν μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, από τον 16ο αιώνα, αρχίζουν τα κινήματα. Δεν υπάρχει πόλεμος, είτε βενετοτουρκικός είτε αυστροτουρκικός είτε ρωσοτουρκικός, όπου να μην ξεσηκώνονται οι Έλληνες εναντίον των Τούρκων.

Ν.Α.: Ίσως το βλέπετε αυτό σε μεγαλύτερες διάρκειες. Το ερώτημα αναφέρεται στη νεοελληνική ιστορία, όπου οι επικές στιγμές είναι περιορισμένες: Ο επαναστατικός βενιζελισμός και η Εθνική Αντίσταση.

Γιατί όχι και πριν; Όταν ξεσηκώνεται ολόκληρη η Ρούμελη, ολόκληρη η Ήπειρος, ολόκληρος ο Μωριάς; Είτε με το Δούκα του Νεβέρ είτε με τον ένα είτε με τον άλλο, γιατί να μην είναι και αυτές οι εξεγέρσεις επικής μορφής;

Ν.Α.: Εδώ μιλάμε για τις μικρότερες διάρκειες της ελληνικής ιστορίας.

Δεν το βλέπω αυτό. Σε κάθε αιώνα έχουμε κινήματα, όπως έχουμε ανάλογα κινήματα σε άλλους λαούς, που έζησαν κάτω από ανάλογες συνθήκες, αλλού εντονότερα, αλλού λιγότερο έντονα. Τα κινήματα αυτά δεν είναι απλώς εισαγόμενα, δεν μπορούν να εξαπλωθούν, εάν δεν έχουν ρίζες. Εξάλλου, ανήκω στους ιστορικούς που πιστεύουν ότι η προβληματική του σύγχρονου ιστορικού πλουτίζεται από την προβληματική της εποχής του. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι συνέλαβα την έννοια αυτή, του αντιστασιακού χαρακτήρα της ιστορίας μας, από τη μέθεξή μου στον αντιστασιακό αγώνα που έζησα το '40-'44. Το ότι η έννοια αυτή, όμως, ανταποκρίνεται στην ελληνική ιστορία, τουλάχιστον από ένα σημείο και πέρα, είναι άλλο πράγμα. Η σύλληψη και η διαπίστωση αυτής της ιδέας γίνεται τότε. Δεν σημαίνει όμως ότι η αντιστα-

σιακή αυτή πορεία δεν προϋπήρχε, ότι η αντίληψη αυτή δεν έχει αντικειμενικότητα.

Σ.Π.: Στον αντίποδα της δική σας θεώρησης βρίσκεται κάποια άλλη, που αναζητώντας και αυτή κάποιες γενικές διαχρονικές ιδιαιτερότητες του νέου ελληνισμού, τις εντοπίζει στις αδράνειες: αδράνειες των θεσμών, των δομών, αποχαύνωση των συλλογικών συνειδήσεων, κάποιες πρωτοπορίες που πνίγονται: Η «φθίνουσα καμπύλη» του νέου ελληνισμού. Μια διόλου κολακευτική εικόνα αναδεικνύεται, όπου εντάσσονται όλα τα επιμέρους φαινόμενα. Θεωρείτε πως υπάρχουν σημεία επαφής με την αντιστασιακή θεώρηση;

Δεν νομίζω. Πρώτα πρώτα, αυτή η θεώρηση είναι κοινή θεώρηση για όλους τους λαούς της γης. Η άλλη θεώρηση της ενεργητικής μορφής αντίστασης συναντάται στην ιστορία λίγων λαών. Λίγοι λαοί έζησαν τις ιστορικές περιπέτειες που έζησε ο ελληνικός λαός. Υπήρχαν άλλοι που δεν είχαν ανάγκη ενός τέτοιου φαινομένου, γιατί δεν ήταν υποταγμένοι πουθενά. Η εθνική τους συνείδηση αναπτύχθηκε κάτω από άλλες συνθήκες. Η Γαλλία ήταν ένα από τα πρώτα εθνικά κράτη. Αλλά η ανάπτυξη αυτή της εθνικής συνείδησης των Γάλλων έχει άλλες αιτίες και άλλες εκδηλώσεις. Ενώ εδώ, σε όλα τα Βαλκάνια και στην Κεντρική Ευρώπη, τα γεγονότα αυτά εκδηλώθηκαν μ' αυτό τον αντιστασιακό χαρακτήρα. Ενώ η άλλη θεώρηση, οι αδράνειες και μη αδράνειες, ισχύει για όλους τους λαούς επί της γης και για όλες τις καταστάσεις. Είναι γενικό σχήμα της ιστορικής εξέλιξης. Επομένως, οι αδράνειες υπάρχουν και στην ελληνική ιστορία, όπως υπάρχουν σ' όλες τις ιστορίες, όλων των λαών του κόσμου. Το πρόβλημα είναι να απομονώσεις ορισμένα πράγματα, τα οποία χαρακτηρίζουν ορισμένες συγκεκριμένες εκδηλώσεις ενός λαού σε ορισμένες συγκεκριμένες καταστάσεις.

Σ.Π.: Τελικά, μήπως τέτοια συνολικά σχήματα δεν έχουν κανένα νόημα, μια που στην ιστορία όλων των λαών, όλων των εποχών, συνυπάρχουν –σε εναλλασσόμενους βαθμούς– και τα στοιχεία που συνθέτουν τις όποιες «αντιστάσεις» του, αλλά και τα στοιχεία που στοιχειοθετούν τις «αδράνειες» του;

Μόνο που επειδή οι πρώτες εκδηλώνονται ορισμένες κρίσιμες στιγμές και για βραχείες σχετικά διάρκειες –όπου αναγκαίο στοιχείο είναι η συνένωση κάποιων πρωτοποριών πιστών, λογίων κάποιες άλλες εποχές, διανοουμένων σήμερα, με μαζικότερα λαϊκά κινήματα– ενώ οι «αδράνειες» καλύπτουν πολύ μεγάλες χρονικές διάρκειες, πολλαπλές δομές, οικονομικοκοινωνικές, πολιτισμικές, νοητικές, συνειδησιακές, είναι πιο εύκολο και πιθανό οι δεύτερες να λειτουργούν φαινομενικά ως εννοιολογικό εργαλείο-κλειδί; (Ενόσω, είναι αυτονόητο, είναι όχι εθνικό και μόνο, αλλά οικουμενικό και διαχρονικό χαρακτηριστικό.) Μήπως τελικά, και παρ' όλες τις θεμελιακές συμβολές εκατέρωθεν, τα σχήματα αυτά διαιωνίζουν αυτό που έχετε αποκαλέσει «σύνγχυση περιγραμμάτων, χαρακτηριστική της ιδεολογικής εξέλιξης στη νέα Ελλάδα»;

Ναι, ασφαλώς. Αδράνεις και αντιστάσεις υπάρχουν σε όλους τους λαούς, όχι όμως και το αντιστασιακό στοιχείο στην ίδια έκταση. Κάπως έτσι έχουν τα πράγματα, αλλά δεν σε βοηθάει να συλλάβεις την ιστορία, εν τόπω και εν χρόνω, και το χαρακτήρα της. Όχι, το ξαναλέω, το χαρακτήρα ενός λαού ή μιας ομάδας.

Όσο για τη σύγχυση των περιγραμμάτων της νεοελληνικής ιστορίας, αυτό είναι εντελώς άλλο πρόβλημα. Για τη δυσκολία στην αποσαφήνιση των συγκεχυμένων περιγραμμάτων, της πνευματικής ζωής των Νεοελλήνων, και για τη διαμόρφωση συγκροτημένων, χωρίς αντιφάσεις ιδεολογιών, μίλησα δια μακρών στα «Προλεγόμενα» της ελληνικής έκδοσης της *Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας* και δεν χρειάζεται, νομίζω, να επαναλάβω τα ίδια πράγματα εδώ, και μάλιστα με συντομία, γιατί η υποχρεωτικά περιληπτική τους διατύπωση θα αφαιρούσε την πολυπλοκότητά τους.

Πάντως, θα υπενθυμίσω ότι η σύγχυση αυτή στα ιδεολογικά περιγράμματα συνδέεται, νομίζω, με την απουσία καθαρών γραμμών στη διάρθρωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών του νεότερου ελληνισμού – και γι' αυτό το ζήτημα επίσης μιλάω δια μακρών στα «Προλεγόμενα». Στο ίδιο κείμενο, διαπιστώνονται οι αναντιστοιχίες ανάμεσα στις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές δομές, και υποδεικνύονται μερικοί δρόμοι για την παραπέρα έρευνά τους.

Δεν μπορώ εδώ να είμαι περισσότερο σαφής. Θα τονίσω ίσως ότι τα διάφορα ερεθίσματα που προέρχονται από το βάρος της ιστορικής παράδοσης του νέου ελληνισμού – που για μένα είναι αναμφισβήτητο ιστορικά αντικειμενικό γεγονός –, τα στοιχεία που παρέλαβε ο ελληνικός λαός από την επαφή του με την Ανατολή και τη Δύση, δεν βρήκαν, ως πρόσφατα ακόμη, την αρμονική τους σύνθεση, ύστερα από τη μελέτη και τη συνειδητοποίηση του ειδικού βάρους του κάθε στοιχείου. Και ίσως ο κύριος στόχος της νεοελληνικής ιστοριογραφίας θα πρέπει να είναι ακριβώς η μελέτη αυτών των προβλημάτων, που συνδέονται με την περίφημη «ταυτότητά» μας.

Σ.Π.: Και για να φτάσουμε στο σήμερα: Συνεχίζετε να θεωρείτε πως η «Αλλαγή» αποτελεί συνέχεια του αντιστασιακού κινήματος 1941-44 ή μήπως, στο όνομα εννοιών-ιδεών και χαμένων πια αντιστάσεων, επικρατούν οι αδράνεις;

Δεν περιορίσα ποτέ την εξέλιξη της νεοελληνικής ιστορίας, της πολιτικής ιδιαίτερα ιστορίας, σε κανένα πολιτικό σύνθημα. Όσο κι αν είναι πλατύ. Υποστηρίξα απλούστατα, και υποστηρίζω, ότι η δυνατότητα μεγαλύτερης εμβέλειας και λειτουργικότητας στην ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή κομμουνιστών ή σοσιαλιστικών ή σοσιαλιζόντων κινήματων ή κομμάτων προετοιμάστηκε μέσα στην Κατοχή, μέσα στην Εθνική Αντίσταση. Το γενικό πνεύμα που διέπει τις μάζες που στηρίζουν αυτά τα πολιτικά κινήματα, όλα αυτά τα πολιτικά κινήματα, είχε δημιουργηθεί μέσα στην Αντίσταση, και μάλιστα στην εαμική αντίσταση, και μπορεί να το δει κανείς σε πολλές σημερινές εκδηλώσεις όλων των αριστερών κομμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι όλα τα σημερινά αριστερά κόμματα – και μάλιστα, σε ορισμένο βαθμό, και τα κεντρώα – επικαλούνται την Αντίσταση. Με το ευρύ και πάντα διαφορετικό για το καθένα περιεχόμενό της.

Σ.Π.: Σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο, έννοιες όπως «αντιστάσεις» και «αδράνεις» δεν αλλοιώνονται;

Το περιεχόμενο και η λειτουργία όλων των εννοιών με τις οποίες δουλεύει ο ιστορικός «αλλοιώνονται», ανάλογα με τη γενική συγκυρία, με το συνολικό κλίμα, με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

Ότι από κάμποσο καιρό προχωράμε προς την κατεύθυνση ενός οικουμενικού πολιτισμού είναι δεδομένο και

στα που χαρακτηρίζεται από «αντιστάσεις»— μπορεί να συμβάλει ενεργητικά στην πολυφωνία και τη γονιμότητα ενός τέτοιου οικουμενικού πολιτισμού· μαζί με άλλους λαούς μπορεί να συντελέσει στην απομάκρυνση του «φαντάσματος» που απειλεί ίσως την ανθρωπότητα· τη δημιουργία, δηλαδή, ενός ισοπεδωτικού, γραμμικού «πολιτισμού», με μια σειρά συνταγές για γενική εφαρμογή (θα το 'λεγα *civilisation des formulaires*, δηλαδή πολιτισμός των «τύπων»). Τέτοιοι κίνδυνοι εμφανίστηκαν και άλλοτε στην ιστορία.

Δεν ξέρω αν οι σκέψεις αυτές είναι ουτοπικές και ρομαντικές, εκφράζουν πάντως ορισμένες ελπίδες.

Ν.Α.: Όσον αφορά τις ελληνικές σπουδές και έρευνες στην Ελλάδα των τελευταίων ετών, υπήρξε σίγουρα μια γενιά νέων ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων και μια αναμφισβήτητη στροφή, για τον απλούστατο λόγο ότι στην Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν να γίνουν αυτά πιο πριν με κάποια επιστημονική αμεροληψία και σοβαρότητα. Μήπως έχετε λίγο το αίσθημα ότι η εποχή αυτή έχει περάσει πλέον, στο μέτρο που έχει επικρατήσει μια τάση απομονωτισμού των ελληνικών ιδιομορφιών, μια τάση να μη δίνεται η επαρκής προσοχή στο τι γίνεται σε άλλες χώρες, ενόσω απομονώνεται η ελληνική περίπτωση ως ιδιαίτερη περίπτωση, χωρίς πράγματι να είναι;

Πραγματικά το φοβάμαι αυτό το πράγμα. Εγώ θα πηγαινα ακόμα παραπέρα. Είναι η πρώτη φορά που θα τολμούσα να πω ότι στην Ελλάδα, ύστερα από τις παλιότερες απόπειρες του Ζαμπέλιου, του Παπαρηγόπουλου, του Ν. Πολίτη, του Σκληρού, ακόμα και του Κορδάτου, άρχισε σοβαρά αυτό που λέμε πατριδογνωσία. Πραγματική πατριδογνωσία και όχι πατριδοκαπηλία ή πατριδολογία. Δηλαδή, να καταπιαστούμε με όλα τα προβλήματα του νεοελληνισμού και να τα δούμε ένα ένα. Αυτή η προσπάθεια, που αρχίζει από παλαιότερα, εντάθηκε είτε λόγω της Κατοχής, είτε λόγω της διάδοσης της μαρξιστικής μεθοδολογίας, που απαιτεί την κάθε φορά μελέτη της πραγματικότητας. Πρέπει να το ομολογήσουμε, δηλαδή, ότι η διερεύνηση αυτή της μελέτης των παραγόντων της ιστορίας —ασχέτως του πώς ιεραρχούνται και της θεματικής— εμφανίζεται τα τελευταία χρόνια και ότι οι μαρξιστές επιστήμονες έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Και πρέπει να πούμε ότι, ύστερα από τον τελευταίο πόλεμο, εκδηλώνεται η τάση των νέων επιστημόνων να ασχοληθούν με τα ελληνικά προβλήματα, τα οποία δεν είναι αναγκαστικά τα ίδια με εκείνα άλλων εθνών και άλλων λαών.

Από τη μια μεριά αυτό, από την άλλη μεριά —κι εγώ το βλέπω, το αισθάνομαι αυτό το πράγμα— άρχισε τελευταία ένα είδος ύφεσης, ένας απομονωτισμός, με τάση να επανερχόμεθα σ' αυτό που υπήρξε το κύριο στην πριν από αυτή την περίοδο ιστοριογραφία μας: να απομονώνουμε τον ελληνισμό από όσα γίνονται τριγύρω του. Ένας ελληνοκεντρισμός δηλαδή. Επανερχόμαστε σ' αυτό το ιδεολόγημα, ότι είμαστε ο περιούσιος λαός της ιστορίας, αν όχι του Θεού. Καμιά φορά συνδυάζονται και τα δύο: του Θεού και της ιστορίας. Και αυτό το φοβάμαι και εγώ και διερωτώμαι: Μήπως είναι αντίδραση στο ότι δόθηκε το βάρος πολλές φορές στην οικονομική και κοι-

έχει διαπιστωθεί από πολλούς ιστορικούς και από μένα τον ίδιο. Το πρόβλημα, όμως, είναι πώς θα σχηματιστεί ο οικουμενικός αυτός πολιτισμός, από ποιους και ποια θα είναι τα γόνιμα στοιχεία του. Και κυρίως, κάτι που συνδέεται με την «περίφημη ταυτότητα» ενός λαού, ποια μπορεί να είναι η συμβολή, η ενεργητική συμβολή ενός λαού-έθνους στο σχηματισμό του περιεχομένου του οικουμενικού αυτού πολιτισμού. Πιστεύω δε ακόμα ότι ο ελληνικός λαός με τη μακρά του ιστορία —ιστορία μάλι-

νωνική ιστορία του ελληνισμού από ορισμένους ανθρώπους, κατά τρόπο μηχανιστικό, ή μήπως, απλούστερα, πρόκειται για την αντίδραση μιας συντηρητικής παραδοσιακής ιδεολογίας;

Ν.Α.: Νομίζω ότι είναι μια, δικαιολογημένη ίσως, αντίδραση στην καθυστέρηση πολλών δεκαετιών. Τα πράγματα είχαν μείνει πολλές δεκαετίες πίσω. Τουλάχιστον στις επίσημες ακαδημαϊκές διαδικασίες.

Μου θέτετε ένα πρόβλημα το οποίο πραγματικά θέλει σκέψη και ομολογώ ότι θα πρέπει να αντιμετωπιστεί κάπως σοβαρότερα, και ίσως να μην μπορεί να απαντηθεί έτσι εύκολα στον προφορικό λόγο. Πάντως η διαπίστωση είναι σωστή. Το φοβάμαι και εγώ αυτό το πράγμα, μολονότι υπάρχουν αρκετοί άνθρωποι, νέοι, που θα μπορούσαν να αρχίσουν αυτή τη διαδικασία της πραγματικής πατριδογνωσίας. Είναι η πρώτη φορά που γίνεται αυτό το πράγμα σε τέτοια έκταση στην Ελλάδα. Και είναι επίσης χαρακτηριστικό περιόδων κρίσης. Κάθε φορά που υπάρχει μια κρίση στην κοινωνία γενικότερα, και ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία, τότε αρχίζουμε να μελετάμε πού είμαστε, πού πάμε. Μετά έναν πόλεμο π.χ. Τώρα βέβαια που ζούμε μια σχετικά ομαλή ζωή, οι περιορισμοί επιτρέπουν τις σχετικές, μάλλον ανεύθυνες, ελληνοκεντρικές ή ελληνορθόδοξες θεωρίες, που στηρίζονται κατά βάθος, σε παλιά ιδεολογήματα. Μ' άλλα λόγια, εδώ ελλοχεύει ο κίνδυνος της ιδεολογικής χρήσης και κατάχρησης της ιστορίας. □

